

Agrarische handel van België met ontwikkelingslanden

Toets op duurzaamheid

Gerdien Meijerink

Pim Roza

Siemen van Berkum

September 2008

Rapport 2008-057

Projectcode 20987

LEI Wageningen UR, Den Haag

Het LEI kent de werkvelden:

-  Internationaal beleid
-  Ontwikkelingsvraagstukken
-  Consumenten en ketens
-  Sectoren en bedrijven
-  Milieu, natuur en landschap
-  Rurale economie en ruimtegebruik

Dit rapport maakt deel uit van het werkveld Internationaal Beleid.

Foto: Shutterstock.

Agrarische handel van België met ontwikkelingslanden; Toets op duurzaamheid

Meijerink, G., P. Roza en S. van Berkum

Rapport 2008-057

ISBN/EAN 978-90-8615-259-9; Prijs € 20 (inclusief 6% btw)

137 p., fig., tab., bijl.

Deze studie voor het Vlaamse ministerie van Landbouw en Visserij belicht de economische, sociale en ecologische gevolgen van agrarische handel van België met ontwikkelingslanden. Het onderzoek spitst zich toe op een vijftal producten (banaan, cacao, koffie, soja en thee) en vier ontwikkelingslanden (Brazilië, Costa Rica, Ivoorkust en Tanzania). Het oordeel over de mate van duurzaamheid wordt gebaseerd op de vier landenstudies, uitgevoerd door lokale onderzoekers, waarbij een beperkt aantal indicatoren is meegenomen. Naar voren komt dat met name de twee Latijns Amerikaanse landen negatieve ecologische gevolgen van handel (in soja en banaan) ondervinden, en dat in de Afrikaanse landen de negatieve sociaal-economische aspecten de meeste aandacht vragen.

This study for the Flemish Ministry of Agriculture and Fisheries sheds light on the economic, social and ecological effects of Belgium's agricultural trade with developing countries. The study focuses on five products (bananas, cocoa, coffee, soya and tea) and four developing countries (Brazil, Costa Rica, Côte d'Ivoire and Tanzania). The assessment of the level of sustainability is based on the four country studies, conducted by local researchers, and taking into account a limited number of indicators. It emerges that the two Latin American countries experience negative ecological effects of trade (in soya and bananas), and that in the African countries the negative social-economic aspects require most attention.

Bestellingen

070-3358330

publicatie.lei@wur.nl

© LEI, 2008

Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.



Het LEI is ISO 9000 gecertificeerd.

Inhoud

	Woord vooraf	6
	Samenvatting	8
	Summary	13
1	Inleiding	18
2	Productie en handel in de wereld	21
	2.1 Bananen	21
	2.2 Cacao	23
	2.3 Koffie	25
	2.4 Soja	26
	2.5 Thee	29
3	Handelsrelaties tussen België en ontwikkelingslanden	31
	3.1 Totaaloverzicht handel tussen België en ontwikkelingslanden	31
	3.2 Handelsdata per product	33
	3.3 Handelsafspraken	40
4	Beoordeling van duurzaamheideffecten	45
	4.1 Methodologie	45
	4.2 Kenmerken van de vier studielanden	50
	4.3 Brazilië	53
	4.4 Costa Rica	69
	4.5 Ivoorkust	80
	4.6 Tanzania	100
	4.7 Discussie	117
5	Perspectieven	119
	5.1 Vraag- en aanbodontwikkelingen op de internationale landbouwmarkten	119
	5.2 Onderhandelingen over handelsakkoorden	121
	5.3 Duurzaamheidsinitiatieven per sector	124

6	Conclusies en aanbevelingen	127
	Literatuur	130

Woord vooraf

Handelsafspraken tussen ontwikkelingslanden en de EU zijn aan verandering onderhevig. In de Doha-ronde van de Wereldhandelsorganisatie (WTO) wordt momenteel onderhandeld om te komen tot verdere liberalisering van internationale handel. De EU is - mede in het licht van de veranderende multilaterale afspraken in de WTO - bezig om haar bilaterale handelsafspraken met ontwikkelingslanden opnieuw vorm te geven in regionale Economische Partnerschapsakkoorden (EPA's). Daarnaast herzielt de EU ook haar handelsafspraken met sterk opkomende economieën zoals Brazilië (in Mercosur-verband), Rusland en India. In veel van deze landen is de agrarische sector een belangrijke motor van economische groei. De sector zou ook economisch kunnen profiteren van verdere handelsliberalisatie, maar tegelijkertijd is er zorg om de positie van kleine boeren bij dat proces, en om de mogelijk negatieve milieueffecten als liberalisatie gepaard gaat met intensivering van de productie en/of van uitbreiding van het landbouwareaal in ecologisch kwetsbare gebieden.

Er is dan ook veel maatschappelijke discussie over de (huidige en toekomstige, nog te onderhandelen) voorwaarden waaronder handel tussen ontwikkelingslanden en de EU plaatsvindt, waarbij naast de economische, vaak de negatieve sociale en ecologische gevolgen van die handel in de ontwikkelingslanden wordt benadrukt. Deze studie zet voor de opdrachtgever, het Departement Landbouw en Visserij van de Vlaamse overheid te Brussel, een aantal feiten over de handelsrelaties van België met ontwikkelingslanden op een rij en onderwerpt een aantal handelsrelaties aan een toets van duurzaamheid. De inzichten uit dit rapport kunnen het Department helpen positie te bepalen in de maatschappelijke discussies over dit onderwerp.

Het onderzoek is begeleid door een stuurgroep, bestaande uit vertegenwoordigers van de opdrachtgever en diverse Belgische NGOs. Mevrouw Leen Bas en de heer Dirk Vangijseghem van het Departement Landbouw en Visserij fungeerden als gedelegeerd opdrachtgevers. De onderzoekers danken de stuurgroep zeer voor al het ontvangen constructieve commentaar op eerdere versies van het rapport.

A handwritten signature in black ink, consisting of the letters 'R', 'B', 'M', and 'H' in a cursive, stylized script.

Prof.dr.ir. R.B.M. Huirne
Algemeen Directeur LEI Wageningen UR

Samenvatting

Deze studie voor het Vlaamse ministerie van Landbouw en Visserij belicht de duurzaamheid van de agrarische handel tussen België en een viertal ontwikkelingslanden. Doel van het onderzoek is om de economische, sociale en ecologische gevolgen van de invoer van landbouwproducten uit ontwikkelingslanden in België voor de producerende landen in kaart te brengen. Het onderzoek spitst zich toe op een vijftal producten (bananen, cacao, koffie, soja en thee) en een viertal landen (Brazilië, Costa Rica, Ivoorkust en Tanzania). De producten zijn gekozen vanwege het belang ervan in de Belgische agrarische import uit ontwikkelingslanden. De landen zijn gekozen uit verschillende inkomenscategorieën uit de OESO DAC-lijst. Er is gekozen voor de volgende combinaties van landen en producten: Brazilië - koffie en soja; Costa Rica - bananen en koffie; Ivoorkust - bananen en cacao; Tanzania - koffie en thee. De studie is uitgevoerd door middel van data- en literatuuronderzoek en met behulp van casestudies voor elk van de 4 landen. Deze laatste zijn uitgevoerd door lokale onderzoekers.

Productie en handelsstromen wereldwijd

De productie van de vijf agrarische producten vindt vooral plaats in ontwikkelingslanden, grotendeels vanwege natuurlijke (klimatologische) omstandigheden. De export van deze producten is ook grotendeels in handen van ontwikkelingslanden, ofschoon ook een aantal westerse landen een belangrijke rol speelt als doorvoerhaven (re-export). België is zo'n grote belangrijke doorvoerhaven van bananen, Nederland heeft die functie in de internationale handel van cacao en soja, terwijl Duitsland een grote exporteur is van koffie en de VK van thee, zonder dat genoemde landen deze agrarische producten zelf voortbrengen. Europa en de VS zijn de belangrijkste importeurs van bananen, cacao, koffie, soja en thee.

Handelsverdragen

Internationale handel wordt gedreven door vraag- en aanbodontwikkelingen en de daarmee samenhangende prijs- en concurrentieverhoudingen. Daarnaast bepalen handelsafspraken de handelspatronen over de wereld. De handelsvoorwaarden met betrekking tot de Belgische invoer liggen vast binnen de kaders van de WTO en EU-afspraken. De EU heeft met 2 groepen ontwikkelingslanden specifieke handelsafspraken. In de eerste plaats is dat met de ACS-landen (vroegere koloniën van EU-lidstaten in Afrika, de Cariben en de Stille Oceange-

bied). Deze landen hebben handelspreferenties op basis van het Cotonou-verdrag. In de nabije toekomst zijn de handelsrelaties vastgelegd in EPAs. Ivoorkust en Tanzania behoren tot deze groep. Ten tweede heeft de EU een handelsverdrag met de (49) minst ontwikkelde landen (MOLs) in de wereld, genaamd Everything But Arms. Tanzania maakt deel uit van de MOLs. De handelsrelaties met Brazilië en Costa Rica vallen in het brede WTO-kader: beide landen behoren tot de MFN (Most-favoured nations) landen. De handelsvoorwaarden per land en per product zijn in tabel 1 samengevat.

Tabel 1		
Handelsvoorwaarden bij invoer in de EU		
Land	Product	Invoerregeling aan de EU-grens
Brazilië	soja	Geen importheffing
	koffie	Invoerheffing 11,5% (ongebrand/gebrand)
Costa Rica	Bananen	176 euro/ton
	koffie	Invoerheffing 14% (gebrand); 12,5% ongebrand
Ivoorkust	cacao	Geen invoerheffing (ACS)
	bananen	Tariefvrij quotum (775.000 ton voor ACS), daarna 176 euro/ton
Tanzania	koffie	Vrije toegang (EBA)
	Thee	Vrije toegang (EBA)

Handelsrelaties van België

België is een grote importeur van bananen. Vanuit België vindt veel doorvoer naar Europa plaats. De import komt vooral uit Columbia, Ecuador en Costa Rica. België importeert cacao uit Ghana en Ivoorkust, maar ook uit Nederland en Frankrijk. De koffie komt vooral uit Brazilië, Columbia en Vietnam, maar ook uit Duitsland. België is in de EU een bescheiden importeur van soja. De soja wordt rechtstreeks uit Brazilië of via Nederland geïmporteerd. De importwaarde van thee is betrekkelijk gering. België importeert thee vooral uit andere EU-landen (VK, Frankrijk).

Meten van duurzaamheid

Om de economische, sociale en ecologische gevolgen van handel tussen België en ontwikkelingslanden vast te stellen, is gekozen om op basis van een beperkt aantal indicatoren de mate van duurzaamheid van de productie en handel te beoordelen. De indicatoren hebben betrekking op drie aspecten van duurzaamheid: profit, people, planet. Omdat (nog) geen algemeen geaccepteerde gekwantificeerde niveaus van indicatoren beschikbaar zijn, is samen met de

stuurgroep van deze studie per indicator een aantal grens- en doelstellingwaarden opgesteld. Beneden de kritische grenswaarde wordt de productie en handel als onduurzaam beoordeeld (aangegeven als 'rood'), tussen de kritische waarde en de doelstelling is het een randgeval (oranje) en boven de doelstelling wordt de productie als duurzaam gezien (groen). Op deze manier kan per aspect een beeld van duurzaamheid worden geschetst.

Resultaten

De case studies leveren de volgende resultaten op:

Brazilië - koffie

- economisch: inkomen in koffieproducerende regio's relatief laag (oranje);
- sociaal: goede score op alle indicatoren (groen);
- ecologisch: waterschaarste in sommige regio's (rood/oranje/groen).

Brazilië - soja

- economisch: boeren profiteren van sterke wereldwijde vraag (groen);
- sociaal: door mechanisatie weinig werkgelegenheid, onduidelijke landrechten in 'nieuwe gebieden' (rood/oranje);
- ecologisch: ontbossing en bodemuitputting belangrijke aandachtspunten (rood/oranje).

Costa Rica - bananen

- economisch: weinig data, gereguleerde markt biedt stabiele prijs en inkomen (groen);
- sociaal: goede score op alle aspecten (groen);
- ecologisch: hoog pesticidengebruik, geen data over bodemdegradatie (rood/oranje).

Costa Rica - koffie

- economisch: inkomens sterk onderhevig aan prijsfluctuaties, grote verschillen tussen boeren (oranje/groen);
- sociaal: goed; meewerkende kinderen tijdens pluk (oranje/groen);
- ecologisch: weinig problemen, geen informatie over bodemdegradatie (groen).

Ivoorkust - bananen

- economisch: inkomen arbeiders laag, wel goede secundaire voorwaarden (oranje/groen);

- sociaal: goed; geen data over ondervoeding (groen);
- ecologisch: risico met betrekking tot pesticidengebruik (oranje).

Ivoorkust - cacao

- economisch: prijzen/inkomen relatief laag; weinig alternatieven (rood/oranje);
- sociaal: kinderarbeid belangrijk aandachtspunt (rood/oranje);
- ecologisch: geen problemen (groen).

Tanzania - koffie

- economisch: lage koffieprijs, diversificatie verschilt per regio (oranje/groen);
- sociaal: enkele gevallen van kinderarbeid gerapporteerd (rood/groen);
- ecologisch: weinig gebruik van inputs (groen).

Tanzania - thee

- economisch: inkomens redelijk tot goed; onduidelijkheid over inkomensafhankelijkheid (oranje/groen);
- sociaal: enkele gevallen van kinderarbeid gerapporteerd (rood/groen);
- ecologisch: weinig gebruik van inputs (groen).

Beoordeling resultaten

Uit bovenstaand overzicht komt naar voren dat het met name in de twee Latijns-Amerikaanse landen (Brazilië en Costa Rica) de ecologische gevolgen (biodiversiteit, bodemgebruik, pesticidengebruik en waterverbruik) van productie en handel leiden tot een onduurzame kwalificatie ervan. In de twee Afrikaanse landen (Ivoorkust en Tanzania) zijn daarentegen vooral de sociaaleconomische factoren (inkomen en slaven- en kinderarbeid) van belang. Op de ecologische gevolgen van (de uitbreiding van) de sojaproductie in Brazilië wordt momenteel ook in de *Round Table on Responsible Soy* veel nadruk gelegd. Het relatief hoge pesticidengebruik in de bananensector vanwege de vatbaarheid voor schimmelziekten is eveneens niet onbekend. Het gebruik van kinderarbeid in de cacao-productie in Ivoorkust heeft ook al langer de aandacht. De meest verrassende uitkomst lijkt de wijze waarop gebruik wordt gemaakt van kinderarbeid in de koffie- en thee-productie in Tanzania te zijn, al moet hierbij worden opgemerkt dat het niet helemaal duidelijk is of het hier gaat om incidenten (op een klein aantal plantages) of dat het probleem wijdverspreid is.

Perspectieven

Internationale organisaties zoals OESO en FAO voorzien dat de vraag (en daarmee de import) in Europa naar soja(producten) de komende jaren nog behoorlijk zal toenemen, dat die naar bananen, cacao en thee slechts beperkt zal groeien en dat de vraag naar koffie stagneert. De (onderhandelingen over de) verschillende handelsakkoorden zullen waarschijnlijk niet leiden tot een grote verschuiving van de handelsstromen van ontwikkelingslanden richting België. Voor de meeste producten geldt namelijk al een zeer liberaal handelsbeleid met geen of lage importtarieven (cacao, koffie, soja en thee). Het importregime ten aanzien van bananen vormt hierop een uitzondering. Wellicht leiden de uitspraken van de geschillencommissie van de WTO en de uitkomst van de Doha-ronde ertoe dat het MFN-importtarief voor bananen (nu 176 euro/ton) wordt verlaagd, waardoor Costa Rica in staat is om meer naar de EU te exporteren. De initiatieven die er zijn om duurzame productie en handel in de ketens te bevorderen zijn veel in getal en veelal met betrokkenheid van de private sector (onder andere banken, verwerkers, importeurs), NGO's en overheden in de consumerende landen. Echter, de invloed van deze initiatieven op duurzaamheid is nog beperkt. Zo is nog maar een heel klein deel van de productie van koffie, bananen (beide Max Havelaar) en thee (onder andere Ethical Tea Partnership) als duurzaam gecertificeerd. Bij soja en cacao zijn Rondetafelgesprekken tussen alle ketenpartners, NGO's en overheden (van consumerende en producerende landen) over verduurzaming van productie gaande, maar nog met weinig concrete richtlijnen en maatstaven voor duurzame productie.

Aandachtspunten voor beleid

Geen van de in deze studie behandelde ontwikkelingslanden is een partnerland voor Vlaanderen. Tanzania is echter wel een partnerland voor Directie-Generaal Ontwikkelingssamenwerking (DGOS) van de federale overheid. Via de federale overheid en haar programma's gericht op ontwikkelingssamenwerking en het beleid ten aanzien van international handel, maar vooral via actieve ondersteuning van multilaterale organisaties, 'rondetafels' en andere initiatieven kan de Vlaamse overheid duurzame productie van en handel in bananen, cacao, koffie, soja en thee helpen verbeteren.

Summary

Belgium's agricultural trade with developing countries; Sustainability test

This study for the Flemish Ministry of Agriculture and Fisheries sheds light on the sustainability of the agricultural trade between Belgium and four developing countries. The aim of the study is to map the economic, social and ecological effects of the imports of agricultural products from developing countries into Belgium for the producing countries. The study focuses on five products (bananas, cocoa, coffee, soya and tea) and four countries (Brazil, Costa Rica, Côte d'Ivoire and Tanzania). The products were chosen because of their share in Belgian agricultural imports from developing countries. The countries were chosen from different income categories in the OECD DAC list. The following combinations of countries and products were chosen: Brazil - coffee and soya; Costa Rica - bananas and coffee; Côte d'Ivoire - bananas and cocoa; Tanzania - coffee and tea. The study was conducted by means of data and literature reviews and using case studies for each of the four countries. The case studies were conducted by local researchers.

Production and trade flows worldwide

The production of the five agricultural products takes place primarily in developing countries, largely because of natural (climatological) conditions. The export of these products is also largely run by the developing countries, although a number of western countries play an important role as transit port (re-export). Belgium is a major transit port for bananas, the Netherlands for cocoa and soya, Germany is a major exporter of coffee and the UK of tea, in spite of the fact that the aforementioned countries do not produce these agricultural products themselves. Europe and the US are the main importers of bananas, cocoa, coffee, soya and tea.

Trade treaties

International trade is driven by supply and demand developments and the related price and competition ratios. Trade agreements also determine worldwide trade patterns. The trade terms with regard to Belgian imports have been laid down in the WTO and EU agreements. The EU has specific trade agreements with two groups of developing countries. First of all the ACP countries (former

colonies of EU member states in Africa, the Caribbean and the Pacific). These countries enjoy trade preferences under the Cotonou agreement. In the near future, the trade relations will have been laid down in EPAs. Côte d'Ivoire and Tanzania belong to this group. Secondly the EU has a trade treaty with the 49 least developed countries (LDCs) in the world, so-called Everything But Arms. Tanzania is one of the LDCs. The trade relations with Brazil and Costa Rica fall under the wider WTO framework: both countries belong to the group of MFN (Most-favoured nations) countries. The trade terms have been summarised by country and by product in table 1.

Table 1		Trade terms for import in the EU
Country	Product	Import regime at the EU border
Brazil	soya	No import levy
	coffee	Import levy 11.5% (unroasted/roasted)
Costa Rica	bananas	176 Euros/tonne
	coffee	Import levy 14% (roasted); 12.5% unroasted
Côte d'Ivoire	cocoa	No levy on imports (ACS)
	bananas	Tariff-free quota (775,000 tonnes for ACS), then 176 Euros/tonne
Tanzania	coffee	Free access (EBA)
	tea	Free access (EBA)

Belgian trade relations

Belgium is a major importer of bananas. From Belgium, there is a great deal of transit to the rest of Europe. Imports are mostly from Columbia, Ecuador and Costa Rica. Belgium imports cocoa from Ghana and Côte d'Ivoire, but also the Netherlands and France. Coffee comes mostly from Brazil, Columbia and Vietnam, but also Germany. In the EU, Belgium is a small-scale importer of soya. Soya is imported directly from Brazil or via the Netherlands. The import value of tea is relatively small. Belgium chiefly imports tea from other EU-countries (UK, France).

Measuring sustainability

To determine the economic, social and ecological effects of trade between Belgium and developing countries, a limited number of indicators were selected to assess the level of sustainability of the production and trade. The indicators refer to three aspects of sustainability: profit, people, planet. Because no generally accepted quantified levels of indicators are available at present, a number

of limiting and target values were drawn up per indicator together with the steering committee of this study. Below the critical limit production and trade are considered unsustainable (indicated in red), between the critical value and the target it is on the border (amber/orange) and above the target the production is considered to be sustainable (green). In this way, a picture of the sustainability can be described per aspect.

Results

The case studies provided the following results:

Brazil - coffee

- economic: income in coffee producing regions relatively low (amber);
- social: good scores for all indicators (green);
- ecological: water shortage in some regions (red/amber/green).

Brazil - soya

- economic: farmers benefit from strong world-wide demand (green);
- social: little employment due to mechanisation, unclear land rights in 'new areas' (red/amber);
- ecological: deforestation and soil exhaustion are important points of interest (red/amber).

Costa Rica - bananas

- economic: little data, regulated market offers stable price and income (green);
- social: good scores on all aspects (green);
- ecological: high use of pesticides, no data regarding soil degradation (red/amber).

Costa Rica - coffee

- economic: income extremely subject to price fluctuations, big differences between farmers (amber/green);
- social: good; working children during picking (amber/green);
- ecological: few problems, no information regarding soil degradation (green).

Côte d'Ivoire - bananas

- economic: income blue-collar workers low, good secondary conditions (amber/green);

- social: good; no data regarding malnutrition (green);
- ecological: risk regarding use of pesticides (amber).

Côte d'Ivoire - cocoa

- economic: prices/income relatively low; few alternatives (red/amber);
- social: child labour important point of interest (red/amber);
- ecological: no problems (green).

Tanzania - coffee

- economic: low coffee prices, diversification differs per region (amber/green);
- social: a number of cases of child labour were reported (red/green);
- ecological: little use of inputs (green).

Tanzania - tea

- economic: income reasonable to good; uncertainty about income dependence (amber/green);
- social: a number of cases of child labour were reported (red/green);
- ecological: little use of inputs (green).

Evaluation results

It emerges from the above overview that in the two Latin-American countries in particular particularly (Brazil and Costa Rica), the ecological effects (biodiversity, use of the soil, use of pesticides and water consumption) of production and trade result in an unsustainable qualification thereof. In the two African countries (Côte d'Ivoire and Tanzania), on the other hand, the social-economic factors (income and slave and child labour) are important. The ecological effects of soya production and the expansion of soya production in Brazil are currently also greatly highlighted in the *Round Table on Responsible Soy*. The relatively high use of pesticides in the banana sector due to the susceptibility to fungous diseases is not unknown either. The use of child labour in the cocoa production in Côte d'Ivoire has also been highlighted before. The most surprising result seems to be how child labour is used in the coffee and tea production in Tanzania, although it needs to be noted that it is not entirely clear whether this concerns incidents (in a small number of plantations) or whether the problem is widespread.

Perspectives

International organisations such as OECD and FAO forecast that the demand (and thus also imports) in Europe for soya (products) will increase sharply over the coming years, that the demand for bananas, cocoa and tea shall increase little and that the demand for coffee will stagnate. The various trade agreements (and negotiations regarding those agreements) will probably not result in any major shifts of the trade flows of developing countries to Belgium. Most products fall under a very liberal trade policy with no or low import tariffs anyway (cocoa, coffee, soya and tea). The import regime vis-à-vis bananas constitutes an exception to this. The decisions of the disputes committee of the WTO and the outcome of the Doha round will probably result in a lowering of the MFN import tariff for bananas (currently 176 Euro/tonne) which means Costa Rica will be able to export more to the EU. There are many initiatives to promote sustainable production and trade in the chains, usually with involvement of the private sector (banks, processors, importers, etcetera), NGOs and governments in the consuming countries. However, the effect of these sustainability initiatives is still limited. For instance, only a very small share of the production of coffee, bananas (both Max Havelaar) and tea (including Ethical Tea Partnership) has been certified as sustainable. For soya and cocoa Round Table talks between all chain partners, NGOs and governments (of consuming and producing countries) about sustainable production are ongoing, but few specific guidelines and standards for sustainable production have been issued.

Points of interest for policy

None of the developing countries discussed in this study are partner countries of Flanders. However, Tanzania is a partner country of the Directorate-general for Development co-operation (DGDC) of the federal government. Via the federal government and its programmes aimed at development co-operation and the policy vis-à-vis international trade, but mostly via active support of multilateral organisations, 'round tables' and other initiatives, the Flemish government is able to help improve the sustainable production and trade in bananas, cocoa, coffee, soya and tea.

1 Inleiding

Achtergrond

De handelsrelaties tussen ontwikkelingslanden en de EU worden naast internationale vraag- en aanbodontwikkelingen in belangrijke mate bepaald door afspraken over voorwaarden waaronder die handel kan plaatsvinden. Internationale spelregels over handel zijn vastgesteld door de Wereldhandelsorganisatie (WTO) waar nu 150 landen lid van zijn. In de Doha-ronde van de WTO wordt momenteel onderhandeld om te komen tot verdere liberalisering van internationale handel. De EU is - mede in het licht van de veranderende multilaterale afspraken in de WTO - bezig om haar bilaterale handelsafspraken met ontwikkelingslanden opnieuw vorm te geven in regionale Economische Partnerschapsakkoorden (EPA's). Daarnaast herzielt de EU ook haar handelsafspraken met sterk opkomende economieën zoals Brazilië (in Mercosur-verband), Rusland en India (waarmee onderhandelingen net zijn begonnen).

De betekenis en rol van landbouwontwikkeling en rurale armoedebestrijding in ontwikkelingslanden staan volop in de belangstelling. Het *World Development Report* van de Wereldbank voor 2008 heeft als belangrijkste thema dat de landbouw een centrale plaats moet innemen in de ontwikkeling van achtergestelde landen (Wereldbank, 2007). Een belangrijke hefboom daarbij vormen winstgevendende uitvoermarkten voor zowel primaire en verwerkte landbouwproducten. De Europese Commissie pleit er bovendien voor om meer aandacht te schenken aan marketing van landbouwproducten op nationaal en regionaal niveau, omdat de wereldmarkt vooral voor veel Afrikaanse landen nog een grote stap is en er nog veel winst valt te behalen uit het wegnemen van intra-regionale handelsbarrières (EC, 2007). Vanuit dit oogpunt wordt er dus een duidelijke relatie gelegd tussen het verbeteren van landbouwhandelsmogelijkheden van ontwikkelingslanden enerzijds en de globale economische groei, de strijd tegen armoede en de verbetering van voedselzekerheid anderzijds.

Handelsliberalisatie mag dan volgens de economische theorie leiden tot een betere (efficiëntere) benutting van de beschikbare productiemiddelen en dus tot welvaartswinst, het betekent ook een toename van concurrentie, waarbij er winnaars en verliezers zijn. In het geval van agrarische handelsliberalisatie gaat speciale aandacht uit naar de positie van de kleine boeren, die veelal moeite zullen hebben om aansluiting te vinden bij ketens die aan de moderne eisen van de (binnenlandse maar vooral van de buitenlandse) markt proberen te voldoen (zie bijvoorbeeld Achterbosch en Roza, 2007). Voorts kan toenemende handel ook

leiden tot een intensievere toepassing van productiemethoden en/of van uitbreiding van het landbouwareaal in ecologisch kwetsbare gebieden, met mogelijk negatieve milieueffecten tot gevolg (OECD, 2005). Veranderingen in de handelsrelaties heeft dus naast economische ook sociale en ecologische implicaties.

Er is dus genoeg stof voor maatschappelijke discussies over de spanning tussen economische, sociale en ecologische gevolgen van handel tussen Europese landen en ontwikkelingslanden. Deze studie probeert inzicht te geven in die spanning door de handelsrelaties tussen België en een aantal ontwikkelingslanden te beschrijven en te analyseren, en een oordeel te geven over de mate waarin sprake is van een duurzame situatie in de producerende ontwikkelingslanden voor zover het die landbouwproducten betreft die in de handel met België een belangrijke rol spelen.

Doelstelling

De doelstelling van de studie is het in kaart brengen van de economische, sociale en ecologische gevolgen van de invoer van landbouwproducten uit ontwikkelingslanden in België voor de producerende landen.

Afbakening van het onderzoek

De zeer brede vraagstelling van het onderzoek spitst zich toe op vijf producten: koffie, thee, cacao, bananen en soja. Dit zijn voor België belangrijke importproducten uit ontwikkelingslanden. Daarnaast wordt de case voor vier landen uitgewerkt, twee uit Afrika en twee uit Latijns-Amerika. De landen verschillen qua inkomenscategorie volgens de OESO DAC lijst. Gekozen is voor de volgende landen en productcombinatie:

- Tanzania, een minst ontwikkeld land dat koffie en thee exporteert naar België¹;
- Ivoorkust, een ander laaginkomen land dat bananen en cacao exporteert naar België;
- Brazilië, een laag middeninkomen land, dat koffie en soja exporteert naar België;
- Costa Rica, een hoog middeninkomen land, dat bananen en koffie exporteert naar België.

¹ Oorspronkelijk was gekozen voor cacao als tweede exportproduct voor Tanzania, maar in overleg met de Tanzaniaanse partner is gekozen voor thee, aangezien dit product van grotere betekenis is voor de landbouwsector in Tanzania.

Het onderzoek gaat in het bijzonder in op de volgende aspecten:

1. de wereldwijde handelsstromen van koffie, thee, cacao, bananen en soja. Daarbij wordt aandacht besteed aan de belangrijkste productiegebieden en de voornaamste afnemende landen, voor een aantal recente jaren;
2. de handelsrelatie van België met Tanzania, Ivoorkust, Brazilië en Costa Rica;
3. de economische, sociale en ecologische impact van de productie en handel van deze landbouwproducten op de ontwikkeling van Tanzania, Ivoorkust, Brazilië en Costa Rica;
4. het perspectief voor de komende 5 à 10 jaar op de handelsrelaties van België met Tanzania, Ivoorkust, Brazilië en Costa Rica en op de economische, sociale en ecologische impact op deze landen.

Aanpak

De studie is uitgevoerd met gebruik van (internationale) databronnen en literatuur, en door middel van case studies die door lokale onderzoekers zijn uitgevoerd.

Structuur van het rapport

Na de inleiding wordt in hoofdstuk 2 een overzicht gegeven van de productie en handel in de wereld van de geselecteerde landbouwproducten. Hoofdstuk 3 gaat in op de handelsrelaties tussen België en ontwikkelingslanden. Het geeft een overzicht van handel tussen België en de vier studielanden, handelsdata per landbouwproduct en de handelsafspraken. Naast een algemeen beeld over de handelsafspraken geeft het hoofdstuk ook inzicht in de specifieke afspraken met de studielanden. In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op de duurzaamheid van de productie van de geselecteerde landbouwproducten. Uitgelegd wordt dat de mate van duurzaamheid van de landbouwproducten in de studielanden wordt beoordeeld aan de hand van elf indicatoren. Hoofdstuk 5 gaat in op de perspectieven voor de handel tussen België/de EU en de vier ontwikkelingslanden voor de toekomst. Enkele conclusies sluiten dit rapport af.

2 Productie en handel in de wereld

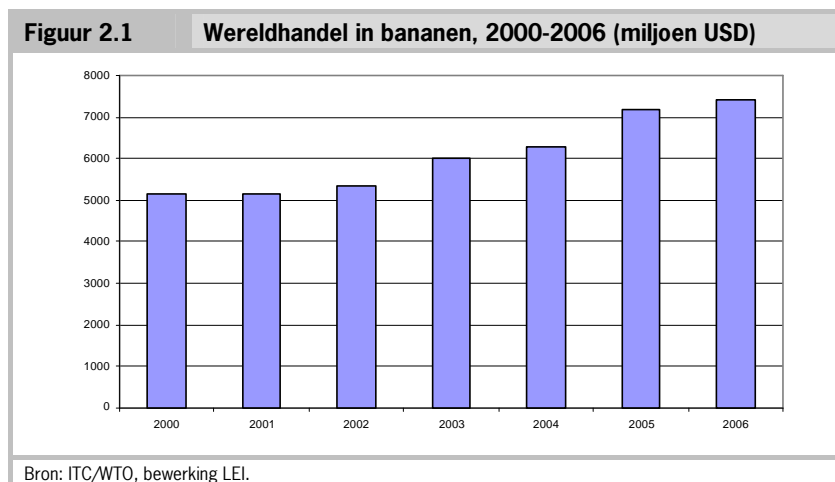
Dit hoofdstuk geeft een beknopt overzicht van de belangrijkste productieregio's en -landen van de vijf agrarische producten die in deze studie centraal staan. Daarnaast wordt een schets gegeven van de belangrijkste spelers in de internationale handel van de betreffende producten en wordt ingegaan op enkele recente ontwikkelingen in de internationale handelsstromen.

2.1 Bananen

Bananen groeien als trossen aan een vaste plant, die eenmaal per jaar vrucht geeft. De zijscheuten van de plant geven het jaar daarop weer vruchten. De bananenplant heeft een warm en vochtig klimaat nodig. Daardoor worden ze voornamelijk geproduceerd in ontwikkelingslanden. In ongeveer 130 landen komt de banaan voor, maar de productie en handel is sterk geconcentreerd. De tien belangrijkste productielanden nemen circa driekwart van de teelt voor hun rekening en de vijf grootste - India, Brazilië, China, de Filippijnen en Ecuador - al meer dan 50% van de wereldproductie (70 miljoen ton in 2005/06). Deze concentratie van bananenproductie is geleidelijk toegenomen, waarbij de laatste decennia een regionale verschuiving is opgetreden. Terwijl de Latijns-Amerikaanse en de Caribische landen de productie nog domineerden in de jaren tachtig, heeft Azië die rol in de loop van de jaren negentig overgenomen. In een groot aantal Afrikaanse landen worden ook bananen geproduceerd, waarbij Burundi en Kameroen de belangrijkste producenten zijn. Ivoorkust is de zevende bananenproducent van Afrika.

Ongeveer een vijfde van de productie wordt internationaal verhandeld - als (nog ongerijpt) vers fruit, via geconditioneerd (temperatuur, vocht) vervoer. De wereldhandel in bananen nam de afgelopen jaren geleidelijk toe tot een waarde van ruim USD 7 miljard in 2006 (zie figuur 2.1). Sommige grote producenten zoals India en Brazilië, zijn nauwelijks betrokken bij internationale handel. Er bestaan dan ook verschillende bananenvariëteiten, van welke sommige niet geschikt zijn voor de export. De export van bananen komt vooral uit Ecuador, Costa Rica, Colombia en de Filippijnen die gezamenlijk bijna de helft van de tota-

le bananenexport voor hun rekening nemen (tabel 2.1).¹ Vooral Ecuador en Costa Rica zijn voor exportopbrengsten sterk afhankelijk van de bananenexport.



In tabel 2.1 komt ook België naar voren als een grote exporteur van bananen. België is namelijk de hoofdtoegang tot Europa en voert via de haven van Antwerpen veel groene bananen in, die vervolgens (na rijping) worden doorgevoerd naar het Europese achterland. Slechts een klein deel van de Belgische import is voor eigen gebruik.² Bananen worden vooral geïmporteerd door de VS, de EU (met België als 's werelds tweede importeur) en Japan. Naar deze regio's gaat nog steeds ongeveer tweederde van alle internationaal verhandelde bananen, maar opkomende economieën zoals China, Rusland en ook Oost-Europa worden een steeds belangrijker bestemming voor bananen.

Mede door de transportkosten is de internationale handel regionaal van karakter, maar de belangrijkste achtergrond van de handelspatronen wordt gevormd door de verschillende importregimes van de consumerende landen (zie verder paragraaf 3.2).

¹ In volumetermen hebben de vier grootste exporteurs ongeveer driekwart van de wereldexport in handen (COGEA, 2005).

² Antwerpen is in de loop der tijd uitgegroeid tot dé Europese bananenhaven. Er zijn speciale loodsen gebouwd waar het rijpingsproces van de bananen kan worden voortgezet.

Exporteurs			Importeurs		
land	miljoen USD	aandeel (%)	land	miljoen USD	aandeel (%)
Ecuador	1.149	20	VS	1.422	16
België	1.122	19	België	1.209	14
Costa Rica	569	10	Duitsland	903	10
Colombia	517	9	VK	616	7
Filippijnen	384	7	Japan	565	7

Bron: ITC/WTO, bewerking: LEI.

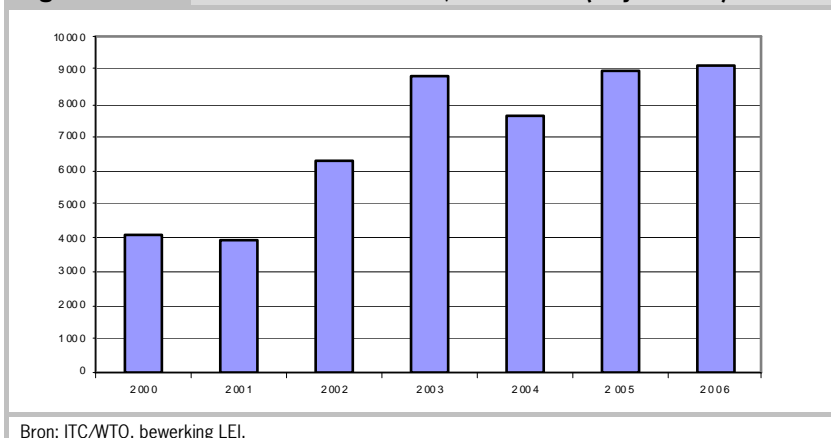
2.2 Cacao

Cacao wordt in een groot aantal landen verbouwd, maar de teelt is desondanks sterk geconcentreerd: vier landen zijn samen goed voor 80% van de wereldproductie. De wereldproductie van cacaobonen vertoonde het afgelopen decennium grote schommelingen waarin jaren van goede oogsten slechte jaren afwisselden. Weersinvloeden speelden daarbij een grote rol, maar in een sommige West-Afrikaanse landen hadden ook gewapende conflicten negatieve gevolgen voor de oogstopbrengsten. Toch is gemiddeld genomen de totale cacao-productie de laatste tien jaar (1997-2007) gegroeid, met 2,7% per jaar (ICCO, 2007). Daarbij is het Afrikaanse aandeel in de wereldproductie toegenomen van 65% in de tweede helft van de jaren negentig tot 71% in 2006/07. Sinds 2001 is de jaarlijkse productie telkens gegroeid, wat resulteerde in een opbrengst van 4 miljoen ton in 2005/06. De productiegroei in Azië en Oceanië nam gemiddeld met 2% per jaar toe, terwijl de productie in Midden- en Zuid-Amerika afnam met gemiddeld 1% per jaar. West-Afrika blijft echter het belangrijkste productiegebied voor cacaobonen.

Ivoorkust is veruit de grootste producent van cacaobonen. Het land is in de laatste jaren goed voor ongeveer 35% van de wereldproductie. Het nabijgelegen Ghana en ook Indonesië zijn grote producenten met respectievelijk 18% en 15% van de wereldproductie in 2005/06. Verder zijn Nigeria (11%), Brazilië (5%) en Kameroen (4%) belangrijke producenten van cacaobonen. In West-Afrika wordt cacao voornamelijk verbouwd door miljoenen kleine boeren, voor wie cacao de belangrijkste *cash crop* is.

Ongeveer een derde van de totale wereldproductie van de cacao bonen wordt ook in het land van herkomst gemalen (met name in Ivoorkust en Maleisië). De rest van de bonen wordt in onbewerkte vorm geëxporteerd. De wereldhandel in cacao (bonen en verwerkte producten) bedroeg in 2005 en 2006 ongeveer 9 miljard dollar (zie figuur 2.2). Ivoorkust, Ghana, Indonesië en Maleisië zijn de belangrijkste exporteurs van cacao(bonen) (zie tabel 2.2). Veruit de meeste cacao bonen worden gemalen in Europa. Dat gebeurt vooral in Nederland, waar Amsterdam zich tot de cacao haven van West-Europa heeft ontwikkeld. Nederland is daardoor, naast importeur van cacao bonen, ook een grote exporteur van verwerkte cacao.¹ Daarnaast worden ook veel bonen verwerkt in de VS. De VS is ook de grootste importeur van cacao bonen.

Figuur 2.2 Wereldhandel in cacao, 2000-2006 (miljoen USD)



Tabel 2.2 Top-5 exporteurs en importeurs van cacao, 2005/2006

Exporteurs			Importeurs		
land	miljoen USD	aandeel (%)	land	miljoen USD	Aandeel (%)
Ivoorkust	1.967	23	VS	1.564	16
Nederland	1.605	19	Nederland	1.159	12
Ghana	1.177	14	Duitsland	1.004	10
Indonesië	746	9	Frankrijk	781	8
Maleisië	475	6	België	733	8

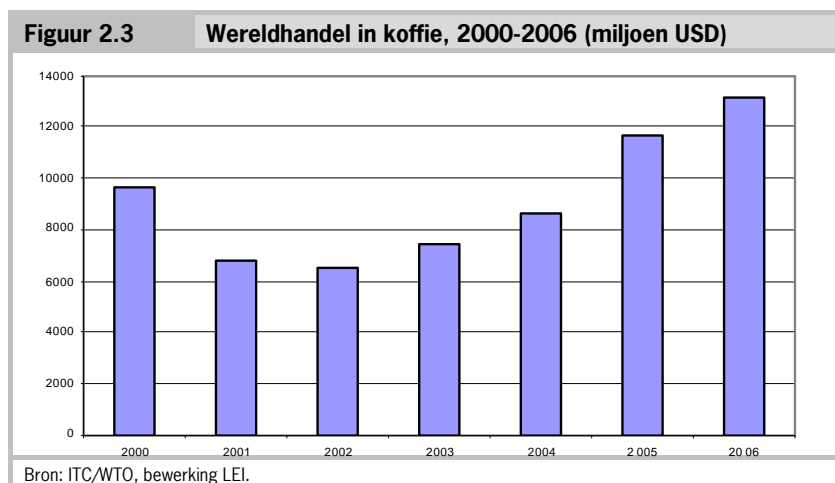
Bron: ITC/WTO, bewerking LEI.

¹ Het verschil tussen de waarde van de Nederlandse export (USD 1,6 miljard) en import (USD 1,2 miljard) zit in de toegevoegde waarde van de verwerking.

2.3 Koffie

Koffie wordt in veel landen in Latijns-Amerika, Azië en Afrika geteeld. Toch is de productie regionaal geconcentreerd in voornamelijk Zuid-Amerika en Zuidoost-Azië. De belangrijkste koffieproducenten in de wereld zijn Brazilië - met bijna een derde van de totale wereldproductie veruit de grootste producent - Vietnam, Colombia, Indonesië en Mexico. Samen zijn deze vijf landen goed voor ruim 60% van de wereldproductie (7,6 miljoen ton in 2005/06). De koffieteelt bestaat uit twee hoofdsoorten - arabica en robusta. Arabica wordt het meest geproduceerd - vooral in Centraal en Zuid-Amerika - en maakt ongeveer tweederde van de wereldproductie uit. Robusta voert de boventoon in de koffieproducerende landen in Zuidoost-Azië. Prijzen voor arabica-koffie zijn over het algemeen aanzienlijk (50-100%) hoger dan die voor robusta. Voor de twee soorten gelden vaak verschillende wetmatigheden en andere handelsvoorwaarden.

De consumenten van koffie zijn vooral de rijkere landen. Een groot deel van de koffieproductie is dan ook bestemd voor de export naar ontwikkelde landen; slechts 25-30% blijft in het land van productie. De wereldhandel in koffie heeft in de afgelopen tien jaar flink geleden onder een sterke daling van de internationale koffieprijzen, die midden jaren negentig is ingezet en tot 2002 duurde. Sinds



2002 trekt de internationale koffiemarkt weer aan en in 2006 bedroeg de exportwaarde weer meer dan 13 miljard dollar (figuur 2.3).

Ter vergelijking: in 1997 bedroeg deze nog 14,5 miljard dollar. De belangrijkste koffie-exporteurs komen uit Zuid-Amerika: Brazilië en Colombia waren in 2005/06 samen goed voor 37% van de wereldexport (zie tabel 2.3). Costa Rica is met 2,3% de 12^e exporteur van koffie, terwijl Tanzania een relatief kleine exporteur is. De VS is de belangrijkste importeur, op afstand gevolgd door een groot aantal EU-landen, waarvan Duitsland de grootste importeur is.

Tabel 2.3 Top-5 exporteurs en importeurs van koffie, 2005/2006

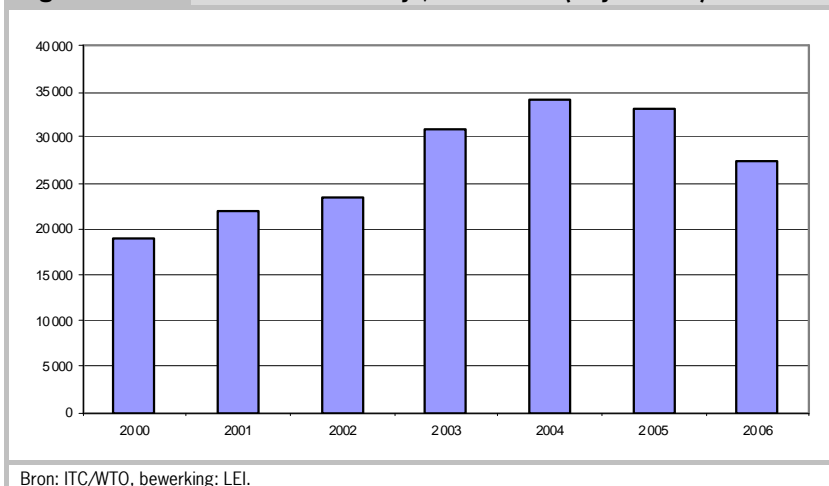
Exporteurs			Importeurs		
land	miljoen USD	aandeel (%)	land	miljoen USD	aandeel (%)
Brazilië	2.743	24	VS	3.058	23
Colombia	1.487	13	Duitsland	2.129	16
Duitsland	1.139	10	Japan	989	7
Italië	612	5	Frankrijk	836	6
Indonesië	544	5	Italië	803	6

Bron: ITC/WTO, bewerking: LEI.

2.4 Soja

Soja is een eenjarig gewas dat een eetbare boon oplevert met een hoog gehalte aan eiwitten (ruim 40%) en olie/vet. De wereldhandel in sojaproducten (sojabonen, sojaolie en sojaschroot) wordt beïnvloed door een aantal factoren. Ten eerste wordt soja over het algemeen geteeld in warme en vochtige klimaten: (het zuiden van) de Verenigde Staten, Latijns-Amerika (vooral Brazilië en Argentinië) en Azië (met name India en China). In Europa is het klimaat minder geschikt voor de sojateelt. Naast klimatologische factoren zijn de twee componenten van soja bepalend voor de handel (eiwit en olie/energie). Zo heeft het feit dat veevoeder in de EU sinds december 2000 geen dierlijke eiwitten meer mag bevatten, geleid tot een sterke toename van de import van eiwitrijk sojaschroot door de EU. Verder wordt sojaolie tegenwoordig genoemd als alternatieve energiebron (biodiesel), de energiewaarde van sojaolie is echter relatief laag vergeleken met andere gewassen. In het algemeen kan worden gesteld dat vooral de toenemende vraag naar goedkope plantaardige olie en plantaardig eiwitrijk veevoer heeft geleid tot een toename van de wereldhandel in sojaproducten.

Figuur 2.4 Wereldhandel in soja, 2000-2006 (miljoen USD)



Sojabonen worden vooral geproduceerd in de Verenigde Staten en in enkele Latijns-Amerikaanse landen. De VS is al jarenlang de grootste producent van sojabonen in de wereld. Sinds de jaren negentig van de vorige eeuw zit echter de productie in Latijns-Amerika in de lift.¹ De drie grootste producenten - de VS, Brazilië en Argentinië - produceerden in 2006 gezamenlijk 180 miljoen ton sojabonen. Dit is 81% van de totale wereldproductie van sojabonen. China en India zijn de nummers vier en vijf in de wereld als producenten van sojabonen met aandelen van respectievelijk 7 en 3%. De productie in China schommelt al jaren tussen de 15 en 17 miljoen ton. Met een productie van circa 800.000 ton sojabonen in 2006 is de EU-25 een relatief kleine producent van sojabonen, waarbij Italië het grootste deel voor zijn rekening neemt.

De drie grootste productielanden domineren ook het aanbod van soja op de internationale markt (zie tabel 2.4). Sinds het midden van de jaren negentig is de export van de VS, Brazilië en Argentinië aanzienlijk gegroeid. In 2004 werd er in totaal voor 34 miljard dollar aan sojaproducten (bonen, olie en schroot) verhandeld, om vervolgens enigszins af te nemen tot circa 28 miljard dollar (zie figuur 2.4).² Daarbij valt vooral de snelle expansie van de Braziliaanse export

¹ Brazilië en Argentinië zijn de grootste sojaproductanten in Latijns-Amerika, maar ook in Paraguay en Bolivia neemt de productie van soja in de laatste jaren sterk toe, waarbij het vooral gaat om Braziliaanse investeerders.

² Bij de waarde van de wereldhandel in 2006 zijn geen exportcijfers van Argentinië meegenomen, omdat deze nog niet beschikbaar waren. De grafiek geeft dus een vertekend beeld.

van sojabonen op: in tien jaar (1996-2006) is het exportvolume vervijfvoudigd tot bijna 25 miljoen ton. Ook Argentinië exporteert steeds meer sojabonen. Samen exporteren Argentinië en Brazilië momenteel een nagenoeg gelijk volume als de traditioneel veruit grootste exporteur, de VS.

Exporteurs a)			Importeurs		
land	miljoen USD	aandeel (%)	land	miljoen USD	aandeel (%)
Brazilië	9.762	31	China	8.588	26
Argentinië	8.007	25	Japan	1.866	6
VS	7.885	25	Duitsland	1.805	5
Nederland	1.469	5	Nederland	1.789	5
Paraguay	819	3	Spanje	1.457	4

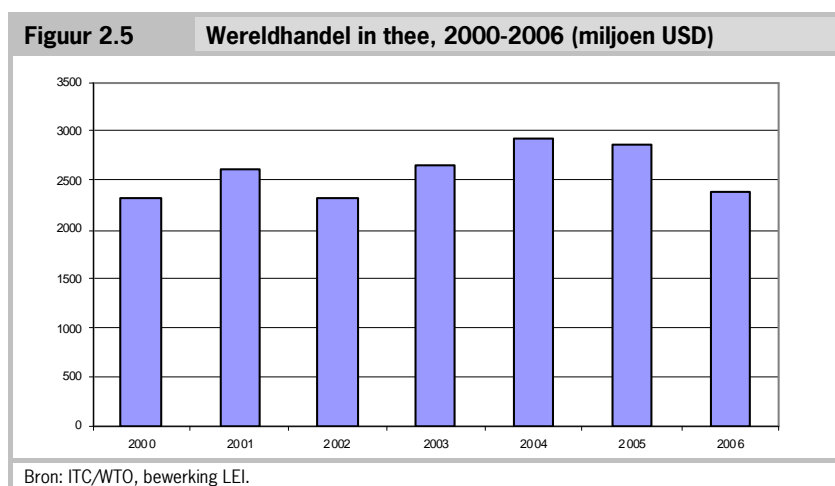
a) Voor de exporteurs worden hier de gemiddelden voor 2004/05 gegeven, aangezien er voor Argentinië geen data voor 2006 beschikbaar waren.
Bron: ITC/WTO, bewerking LEI.

Op de internationale markt voor sojaschroot is Argentinië al geruime tijd de grootste exporteur. De export van schroot uit Brazilië is vooral sinds 2000 sterk toegenomen. De Amerikaanse export loopt de laatste jaren terug. Hetzelfde beeld doet zich voor bij de uitvoer van sojaolie. Ook op deze markt neemt de export vanuit Argentinië, vooral sinds 1996, snel toe. Brazilië is na Argentinië de grootste exporteur, met een groei van het exportvolume in recentere jaren. De export van sojaolie van de VS neemt echter juist af. Met de groei van hun exportvolumes nemen de twee Latijns Amerikaanse landen ook een steeds groter marktaandeel voor hun rekening, ten koste van de positie van de VS. Deze ontwikkeling geldt voor zowel sojabonen, sojaolie als voor sojaschroot.

Azië en de Europese Unie zijn de belangrijkste importerende regio's: 5/6 van de totale wereldinvoer van sojabonen, 2/3 van de invoer van sojaolie en 2/3 van de invoer van sojaschroot vindt plaats in de EU en Azië samen. China heeft sinds 2003 de positie van de grootste importeur van sojabonen overgenomen van de EU. De EU is nog steeds veruit de grootste importeur van sojaschroot. Naast China zijn India, de EU en Iran grote importeurs van sojaolie.

2.5 Thee

Thee wordt geteeld in 36 tropische en semitropische landen. Er wordt daarbij onderscheid gemaakt tussen twee soorten thee, zwarte en groen thee. Het verschil tussen beide zit in de productiemethode. Zwarte thee wordt gemaakt van bladeren die volledig geoxideerd zijn, terwijl groene theebladeren worden gestoomd, gerold en gedroogd zonder enig oxidatieproces. Zwarte thee is goed voor ongeveer 75% van de wereldproductie, en voor 90% van het marktaandeel in de ontwikkelde landen. Groene thee wordt voornamelijk in China verbouwd en wint momenteel ook buiten China aan populariteit, onder andere door de veronderstelde gunstige effecten op de gezondheid. In de komende jaren wordt een sterke groei van de productie van groene thee verwacht.



De wereldproductie van thee is in de afgelopen tien jaar gestaag gegroeid naar 3,6 miljoen ton in 2005/06. China en India zijn met afstand de grootste theeproducenten en zijn samen verantwoordelijk voor meer dan de helft van de totale productie. Vooral de productiestijging in China draagt bij aan de groeiende wereldproductie. Sri Lanka (9%), Kenia (9%) en Turkije (6%) hebben ook een belangrijk aandeel in de theeproductie in de wereld. Tanzania is de 14e grootste theeproducent.

Van de productie wordt ongeveer 40% geëxporteerd. De waarde van de internationale handel bedroeg in 2004 2,9 miljard dollar (zie figuur 2.5).¹ In de laatste jaren is Sri Lanka uitgegroeid tot de grootste thee-exporteur, gevolgd door China, Kenia en India (tabel 2.5). Het VK is de vijfde exporteur, maar dit betreft vooral doorvoer, aangezien het land ook een belangrijke importeur is. Rusland is de grootste importeur van thee, maar ook de VS, Pakistan en Japan hebben relatief grote aandelen.

Exporteurs a)			Importeurs		
land	miljoen USD	aandeel (%)	land	miljoen USD	aandeel (%)
Sri Lanka	768	24	Rusland	334	11
China	462	15	VK	302	10
Kenia	461	14	VS	263	9
India	375	12	Pakistan	226	8
VK	245	8	Japan	181	6

a) Voor de exporteurs worden hier de gemiddelden voor 2004/05 gegeven, aangezien er voor een aantal grote exporteurs geen data voor 2006 beschikbaar waren.
Bron: ITC/WTO, bewerking: LEI.

¹ De cijfers voor 2005 en 2006 zijn niet representatief, omdat hierin de export van enkele grote exporteurs niet is meegenomen.

⁴ De Most-favoured-nation (MFN)-clausule bepaalt dat elk handelsvoordeel dat twee WTO-leden elkaar toekennen, automatisch wordt toegekend aan alle WTO-leden.

3 Handelsrelaties tussen België en ontwikkelingslanden

Dit hoofdstuk geeft een beeld van recente ontwikkelingen in en de huidige omvang van de invoer van de vijf agrarische producten door België uit ontwikkelingslanden. Daarbij wordt ook aandacht gegeven aan het gewicht dat België als invoerhaven heeft in de totale invoer van de EU. Voorts worden in het tweede deel van dit hoofdstuk de voorwaarden gepresenteerd waaronder de handel met ontwikkelingslanden plaatsvindt. Eerst wordt echter een totaaloverzicht gegeven van de handel van België met de vier ontwikkelingslanden.

3.1 Totaaloverzicht handel tussen België en ontwikkelingslanden

Brazilië

Brazilië is voor België de belangrijkste handelspartner van de vier landen. In 2005-2006 importeerde België voor gemiddeld USD 2,4 miljard aan goederen uit Brazilië. Het aandeel van landbouwproducten in de import was 31% (USD 758 miljoen). Vruchtensappen (13% van de totale import), sojabonen (5%), koffie (4%) en sojaschroot (3%) zijn de belangrijkste agrarische producten. Andere belangrijke importproducten zijn ijzererts (13%), houtpulp (8%), ruw aluminium (6%) en halffabricaten van ijzer (3%) (COMTRADE database, ITC/WTO).

Costa Rica

In de handel met Costa Rica (maar ook met Ivoorkust en Tanzania) speelt landbouw een veel grotere rol dan in de handel met Brazilië. Landbouwproducten hadden met USD 363 miljoen een aandeel van 98% in de totale invoer vanuit Costa Rica (gemiddeld USD 369 miljoen in 2005-2006). De bananeninvoer had een aandeel van 44%, terwijl de invoer van tropische vruchten (dadels, vijgen, ananas, avocado, enzovoort) goed was voor 39% van de totale invoer (COMTRADE database).

Ivoorkust

De totale Belgische invoer uit Ivoorkust in 2005-2006 bedroeg gemiddeld USD 232 miljoen. Het aandeel landbouw hierin was 95% (USD 220 miljoen). De invoer van cacaobonen had met 42% het grootste aandeel in de totale invoer, ge-

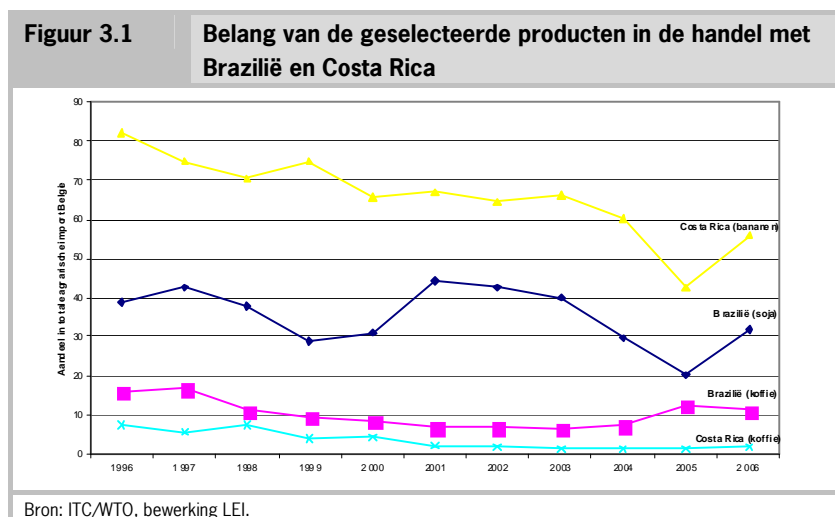
volgd door de invoer van bananen (30%), tropische vruchten (11%) en rubber (5%) (COMTRADE database).

Tanzania

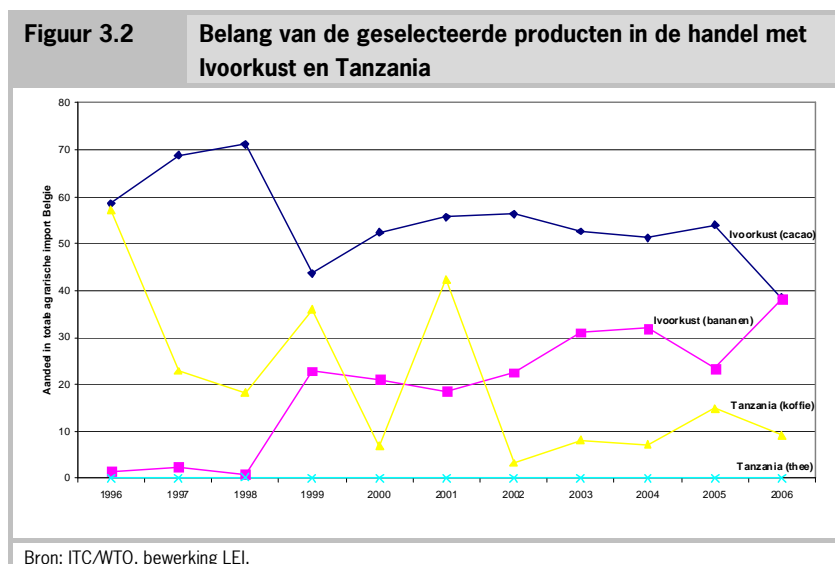
De Belgische invoer uit Tanzania is relatief klein vergeleken met de invoer uit de andere drie landen. In 2005-2006 bedroeg de invoer gemiddeld USD 32 miljoen, waarvan 96% bestond uit landbouwproducten (USD 31 miljoen). Visfilet (uit het Victoriameer) (38%), cacaobonen (25%), koffie (11%) en tabak (8%) zijn de belangrijkste agrarische producten (COMTRADE database).

Belang van geselecteerde producten in handel met België

Figuur 3.1 en 3.2 laten voor de geselecteerde agrarische producten het aandeel in de totale agrarisch invoer van België zien voor de periode 1996-2006. Het aandeel van koffie in de agrarische invoer uit Brazilië is al tien jaar relatief stabiel rond 10%, terwijl het aandeel van soja sterk schommelt (tussen 20 en 45%). Voor Costa Rica laat het aandeel van de koffie-export naar België een licht dalende trend zien. Het aandeel van de invoer van bananen in de totale agrarische invoer laat een sterke daling zien, van 80% in 1996 tot gemiddeld 50% in 2005-2006.



Figuur 3.2 toont een minder stabiel beeld voor Ivoorkust en Tanzania. Het is duidelijk dat de invoer van bananen uit Ivoorkust relatief belangrijker is geworden ten opzichte van de invoer van cacao. Het is echter niet mogelijk om op basis van onderstaande figuur te concluderen dat de cacaohandel aan belang heeft ingeboet. Voor Tanzania geldt dat de koffiehandel sterk onderhevig is geweest aan de lage koffieprijsen in de periode 1997-2003. Het aandeel van de handel in thee is relatief klein.



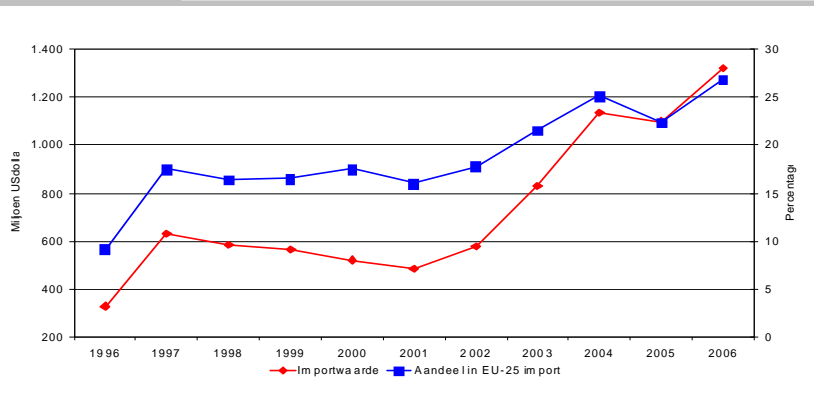
3.2 Handelsdata per product

3.2.1 Bananen

België is een belangrijke speler op de internationale bananenmarkt; het land is na de VS de grootste importeur van bananen. De importwaarde is na een periode (1997-2001) van lichte daling sterk toegenomen (zie figuur 3.3). In 2006 bedroeg de importwaarde 1,3 miljard euro, waarmee België een aandeel van 27% had in de totale EU-import (15% in de totale wereldimportwaarde). Door de speciale voorzieningen die zijn getroffen in de Antwerpse haven, heeft België zijn positie binnen de EU flink kunnen verbeteren.

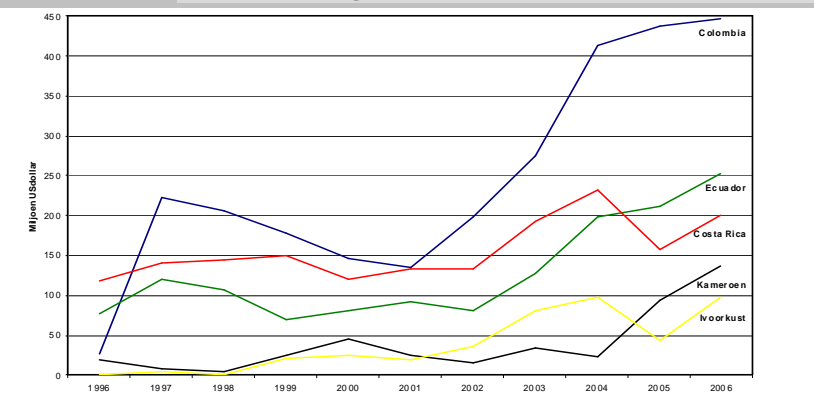
België importeert bananen uit Midden- en Zuid-Amerika en uit West-Afrika (zie figuur 3.4). Sinds 2001 laat vooral de import uit Colombia een explosieve groei zien. Costa Rica, ooit de belangrijkste exporteur van bananen naar België, moet sinds 2005 naast Colombia ook Ecuador voor laten gaan. In 2005/06 waren de aandelen in de Belgische import als volgt verdeeld: Colombia 36%, Ecuador 19%, Costa Rica 15%, Kameroen 9% en Ivoorkust 6%. Terwijl Costa Rica sinds 1996 marktaandeel heeft verloren, is het marktaandeel van Ivoorkust juist ge-

Figuur 3.3 Import van bananen door België



Bron: ITC/WTO, bewerking LEI.

Figuur 3.4 Belangrijkste landen van oorsprong bij de import van bananen door België



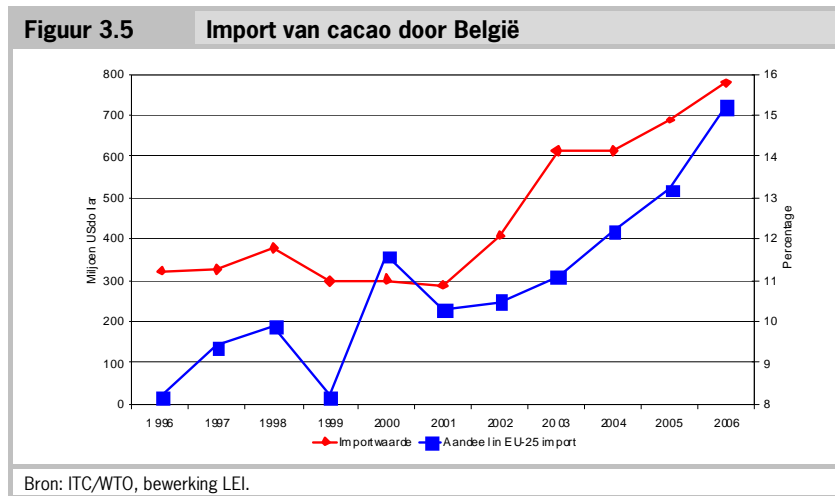
Bron: ITC/WTO, bewerking LEI.

leidelijk gestegen. Ivoorkust en Kameroen hebben geprofiteerd van de vrije toegang tot de EU vanwege het feit dat beide landen tot de ACS-groep behoren. Costa Rica heeft deze vrije toegang niet en moet op prijs concurreren met Colombia en Ecuador (zie verder paragraaf 3.3).

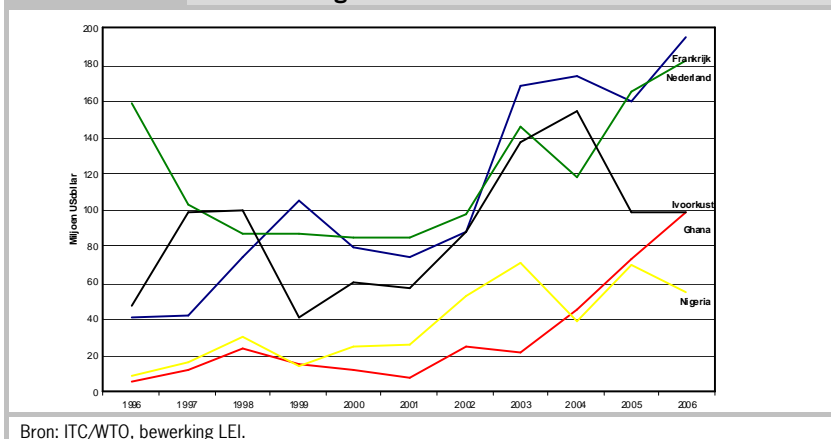
3.2.2 Cacao

België heeft zich in de afgelopen tien jaar, maar vooral sinds 2001, ontpopt als een belangrijke speler op de mondiale cacaomarkt. Waar de Belgische import in de tweede helft van de jaren negentig nog schommelde rond 300 miljoen dollar bedroeg deze in 2006 bijna 800 miljoen dollar. Deels is deze stijging toe te schrijven aan de hogere cacaoprijs, maar figuur 3.5 laat ook zien dat België erin geslaagd is om zijn aandeel in de EU-import te vergroten naar ruim 15% in 2006. Nederland en Duitsland zijn de grootste cacao-importeurs in de EU, met Frankrijk op de derde plaats en België kort daarachter.

België importeert lang niet alle cacao rechtstreeks uit West-Afrika. In 2005/2006 bijvoorbeeld kwam ongeveer de helft ervan uit doorvoerlanden Nederland en Frankrijk (figuur 3.6). De export uit Ivoorkust naar België laat grote schommelingen zien. In 2005/06 bedroeg de Ivoriaanse export gemiddeld 99 miljoen dollar, ongeveer net zoveel als Ghana, dat in de afgelopen jaren zijn export naar België sterk wist te verhogen. De marktaandelen van elk van beide landen schommelden in 2005/06 zo rond 12-13%. Tanzania heeft slechts een aandeel van 1% in de Belgische invoerwaarde van cacao.



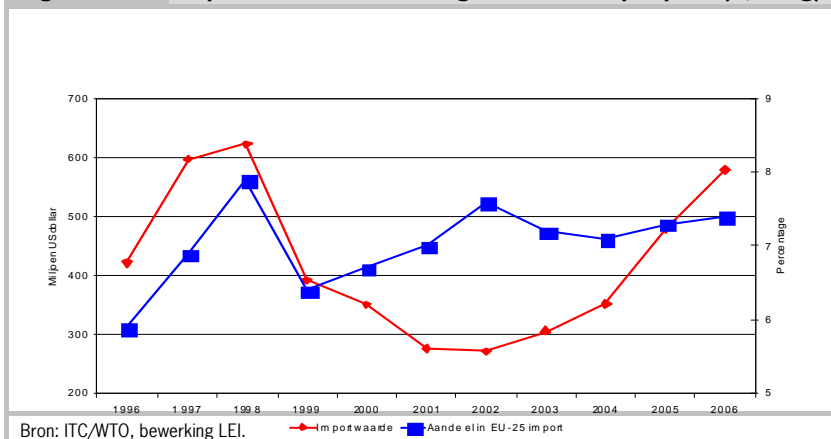
Figuur 3.6 Belangrijkste landen van oorsprong bij de import van cacao door België



3.2.3 Koffie

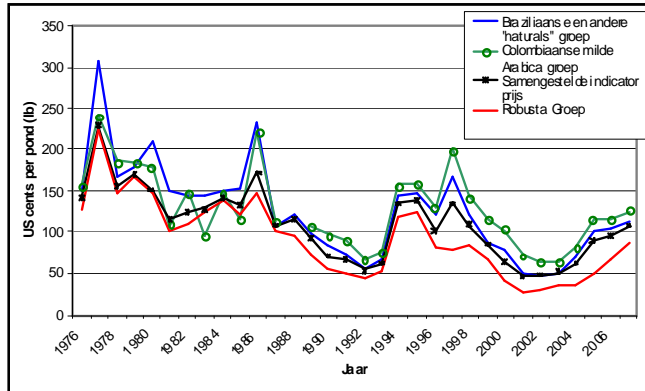
Figuur 3.7 met de waarde van de Belgische koffie-import voor de periode 1996-2006 laat een behoorlijk 'dal' zien in de jaren rond 2002. De bewegingen in de importwaarde van koffie zijn vooral veroorzaakt door de ontwikkelingen in de internationale koffieprijsen, die vanaf 1997 tot 2003 voortdurend zijn gedaald (zie

Figuur 3.7 Import van koffie door België in US cents per pond (0,45 kg)



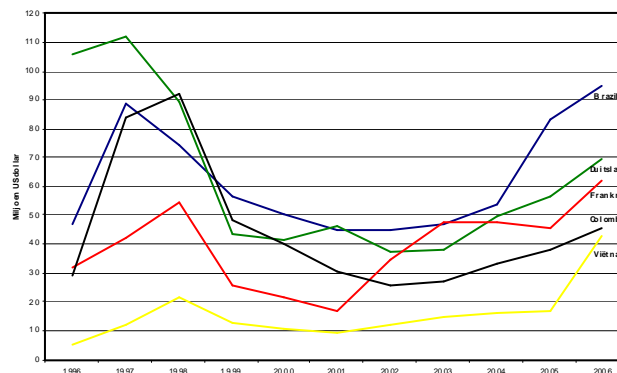
figuur 3.8). Sinds 2003 trekken de prijzen weer aan en is ook de Belgische importwaarde flink toegenomen. Het aandeel in de EU-25 import schommelt zo rond 7%, waarbij België alleen Duitsland, Frankrijk en Italië voor zich moet dulden. Mondiaal gezien heeft België een aandeel van 4% in de koffie-import.

Figuur 3.8 Lange-termijn trend in wereldkoffieprijsen



NB: De prijs is hetzelfde als de ICO composite indicator price 1976-2006.
Bron: ICO, 2008.

Figuur 3.9 Belangrijkste landen van oorsprong bij de import van koffie door België



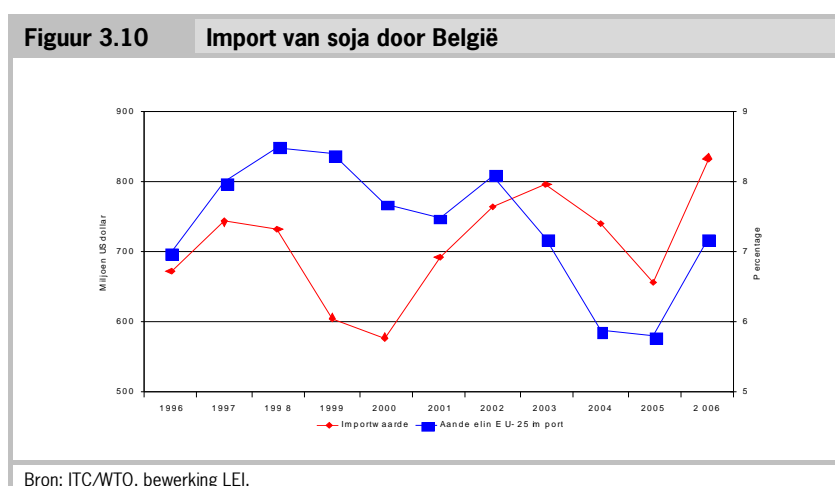
Bron: ITC/WTO, bewerking LEI.

Grootste koffieleveranciers van buiten de EU zijn Brazilië (dat vooral in de laatste twee jaar zijn positie op de Belgische markt wist te verbeteren), Colom-

bia en Vietnam (figuur 3.9). België betreft echter ook veel koffie uit Duitsland en Frankrijk. Importen van koffie uit Brazilië bedroegen in 2005/06 gemiddeld bijna 90 miljoen euro, goed voor 17% van de totale Belgische importwaarde. Uit Costa Rica (USD 5,2 miljoen) en Tanzania (USD 3,6 miljoen) komt maar weinig koffie binnen in België.

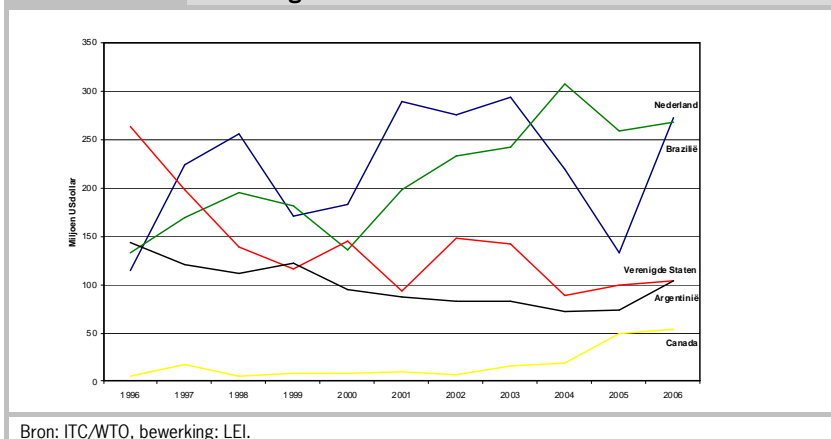
3.2.4 Soja

De Belgische soja-import laat sinds 1996 sterke schommelingen zien (figuur 3.10). In 2006 steeg de importwaarde naar een voorlopig recordhoogte van 834 miljoen dollar. Binnen de EU verliest België echter aan belang als invoerhaven van soja: eind jaren negentig had België nog een aandeel van 8,5% in de EU-import, maar dat bedraagt nu niet meer dan 7%. Nederland, Duitsland, Spanje, Frankrijk, Italië en het VK zijn alle grotere importeurs van soja dan België.



Tot 2003 kwam de meeste soja uit Brazilië, maar sindsdien is Nederland de belangrijkste leverancier op de Belgische sojamarkt (figuur 3.11). Nederland herexporteert vooral soja, al dan niet in verwerkte vorm. Brazilië en Nederland waren in 2005/06 met respectievelijk 263 miljoen dollar en 203 miljoen dollar goed voor een marktaandeel van respectievelijk (gemiddeld) 35 en 27%. Andere handelspartners (VS en Argentinië) hebben sinds het midden van de jaren negentig aan belang ingeboet. België betreft ook meer en meer soja vanuit Canada.

Figuur 3.11 Belangrijkste landen van oorsprong bij de import van soja door België

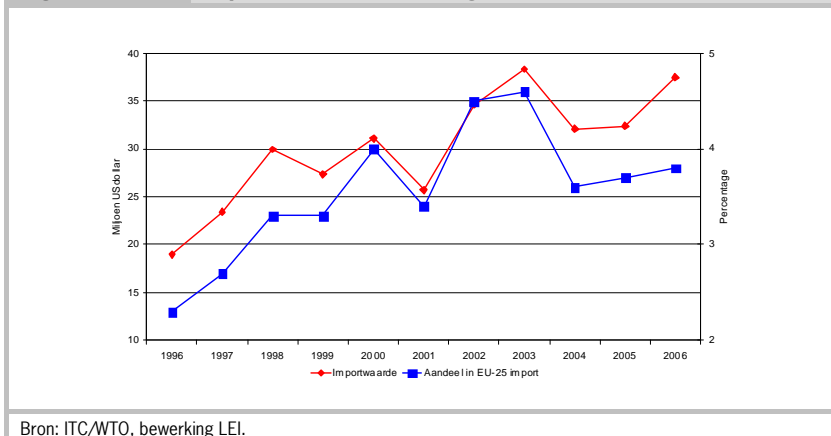


Bron: ITC/WTO, bewerking: LEI.

3.2.5 Thee

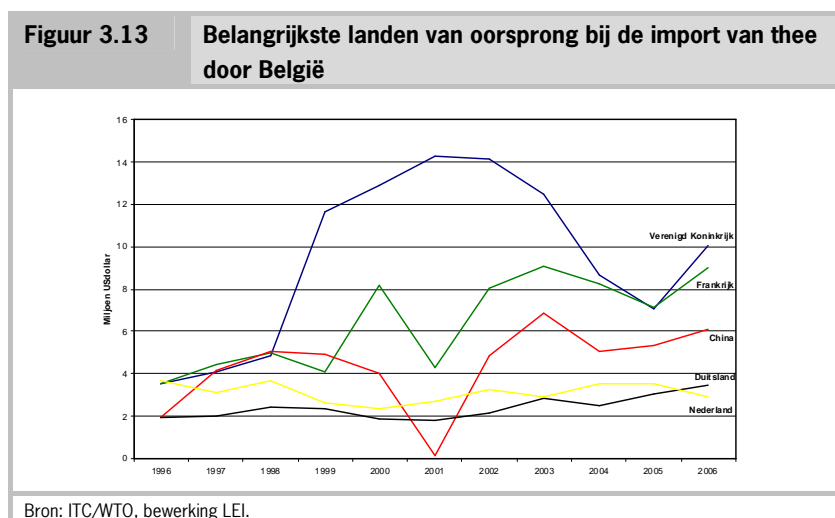
Ten opzichte van de importwaarde van de andere in dit hoofdstuk behandelde producten, is de Belgische import van thee relatief klein. Toch laat die importwaarde een sterke groei zien: van 19 miljoen dollar is deze import verdubbeld tot bijna 38 miljoen dollar in 2006 (figuur 3.12). Hiermee groeide het aandeel van België in de totale EU-import van thee tot bijna 4%.

Figuur 3.12 Import van thee door België



Bron: ITC/WTO, bewerking LEI.

Wanneer wordt gekeken naar de landen van oorsprong, valt op het grootste gedeelte van de Belgische thee-import handel binnen de EU betreft. Het VK, Frankrijk, China, Duitsland en Nederland zijn de belangrijkste landen van oorsprong. In figuur 3.13 valt vooral de daling van de import uit Frankrijk en China in 2001, en de daarmee - waarschijnlijk - verband houdende stijging van de import uit het VK op.



3.3 Handelsafspraken

3.3.1 Algemeen beeld

De handelsrelaties tussen België en de vier ontwikkelingslanden die in deze studie worden besproken, worden slechts voor een klein deel beïnvloed door bilaterale afspraken tussen België en deze landen. Veel belangrijker zijn spelregels die bepaald zijn door onderhandelingen binnen de Wereldhandelsorganisatie (WTO) en door bilaterale handelsafspraken tussen de EU en de vier landen. Op het mondiale podium onderhandelt de EU (i.e. de Europese Commissie) namens alle 27 lidstaten, zowel binnen de WTO Doha Ronde (multilateraal), als bij regionale of bilaterale handelsakkoorden. Hieronder wordt per land beschreven hoe de handel tussen het desbetreffende land en de EU/België gereguleerd is, kortom: welke handelsafspraken er zijn gemaakt en welke onderhandelingen er worden gevoerd. Specifiek zal worden ingegaan op de handelsafspraken die be-

trekking hebben op de handel in de vijf specifieke producten bananen, cacao, koffie, soja en thee.

Vooraf kan al een tweedeling worden gemaakt tussen landen met en zonder handelspreferenties. Ivoorkust en Tanzania hebben beide preferentiële toegang tot de EU, vanwege het feit dat ze behoren tot de groep van 78 voormalige koloniën in Afrika, het Caribische gebied en de Stille Oceaan. Deze ACS-landen kunnen daardoor tariefvrij of tegen zeer lage importtarieven exporteren naar de EU. De huidige handelsrelatie tussen de EU en de ACS-landen is geregeld in het ACS-EU Partnerschapsakkoord, dat in 2000 in Cotonou is afgesloten voor een periode van 20 jaar. De niet-wederkerige handelspreferenties die in dit akkoord zijn vastgelegd, zijn tot eind december 2007 middels een verklaring (*waiver*) aanvaard als afwijking van de MFN-clausule, die één van de basisbeginselen vormt van de WTO (WTO, 2001).⁴ Vanaf 1 januari 2008 worden de handelspreferenties niet langer als WTO-conform beschouwd. Daarom onderhandelen de EU en de ACS-landen sinds 2002 over Economische Partnerschapsakkoorden (EPA's). Hierbij wordt onderhandeld over tariefverminderingen door de ACS-landen die noodzakelijk zijn om WTO-conforme vrijhandelsakkoorden te kunnen afsluiten, maar waarbij de tariefconcessies van de ACS-landen gefaseerd zullen worden ingevoerd over een vrij lange periode. Deze EPA's worden per regio afgesloten; sinds 2003 zijn er regionale onderhandelingen met groepen landen in West-Afrika, Centraal-Afrika, Oostelijk en Zuidelijk Afrika, Zuidelijk Afrika, de Caraïben en de Stille Oceaan. Tanzania geniet bovenop de preferentiële toegang in het kader van het Cotonou Akkoord ook nog preferentiële toegang op basis van het Everything But Arms-akkoord (EBA) uit 2001. Dit houdt in dat de 50 Minst Ontwikkelde Landen (MOL's) tarief- en quotavrije toegang hebben tot de EU.

Brazilië en Costa Rica behoren niet tot de groep van ACS- of MOL-landen en genieten dus geen tariefvrije toegang tot de EU. Beide landen worden door de EU beschouwd als Most Favoured Nations (MFN-landen). Dit betekent dat de EU voor producten uit deze landen importtarieven hanteert die niet hoger mogen liggen dan het laagste tarief dat door de EU voor een willekeurig ander WTO-lid wordt gehanteerd. Brazilië en Costa Rica profiteren bovendien van het Europese Generalized System of Preferences (GSP), dat voor specifieke producten lagere importtarieven hanteert, onder andere voor bepaalde koffiesoorten, maar niet voor bananen. Costa Rica geniet daarbovenop de preferenties van het GSP+-akkoord, dat speciale preferenties biedt aan landen die zich inspannen voor duurzame ontwikkeling en goed bestuur.

3.3.2 Brazilië

In 2005/06 exporteerde Brazilië agrarische producten ter waarde van gemiddeld USD 758 miljoen naar België. Soja had hier met 27% een belangrijk aandeel in, terwijl het aandeel van koffie 12% was. Brazilië, het grootste land van Latijns-Amerika, vormt samen met Argentinië, Paraguay, Uruguay en Venezuela het handelsblok Mercosur. Sinds 2000 onderhandelt de EU met Mercosur over een regionaal handelsakkoord. De Latijns-Amerikaanse landen hebben vooral belang bij betere markttoegang tot de EU voor hun landbouwproducten, terwijl de EU verbeterde markttoegang zoekt voor haar industrieproducten. Momenteel komt 22% van de Europese import van landbouwproducten uit de Mercosur-landen. Brazilië is een zeer grote agrarische exporteur en soja en koffie zijn enkele van de belangrijkste agrarische exportproducten. Sinds september 2005 worden de onderhandelingen tussen de EU en Mercosur alleen nog op technisch niveau gevoerd. Het slagen van de onderhandelingen hangt mede af van de uitkomst van de WTO Doha Ontwikkelingsronde. Naast de onderhandelingen met Mercosur voert de EU ook bilaterale onderhandelingen met Brazilië om zodoende te komen tot een strategische partnerschap. De handelscomponent zal echter vooral worden geregeld in het EU-Mercosur Associatieakkoord. De koffie-export vanuit Brazilië naar de EU is niet gereguleerd via specifieke handelsafspraken. Er geldt een ad valorem MFN-tarief van 10% voor zowel ongebrande als gebrande koffie, met of zonder cafeïne. Voor soja(producten) gelden in de EU geen importtarieven, ongeacht het land van oorsprong.¹

3.3.3 Costa Rica

In 2005/06 exporteerde Costa Rica agrarische producten ter waarde van gemiddeld 363 miljoen dollar naar België. De helft hiervan bestond uit bananen, terwijl het aandeel van koffie slechts 1% was. Costa Rica maakt deel uit van de groep van Centraal-Amerikaanse landen, waarmee de EU momenteel besprekingen voert over de mogelijkheden van een vrijhandelsakkoord tussen beide handelsblokken.² Centraal-Amerika is geen belangrijke handelspartner voor de EU, maar deels vanwege politieke redenen (de VS heeft ook een vrijhandelsakkoord met de Centraal-Amerikaanse landen afgesloten) wil de EU toch een handelsakkoord met deze landen. De EU voert echter ook besprekingen over een vrijhan-

¹ Deze afspraak is al in 1962 gemaakt in het kader van de General Agreement on Tariffs and Trade (GATT Dillon-ronde).

² Naast Costa Rica maken El Salvador, Guatemala, Nicaragua en Panama deel uit van deze groep.

delsakkoord met de Andesgemeenschap, waar Colombia en Ecuador (Costa Rica's concurrenten op de bananenmarkt) deel van uit maken.

De Europese bananenimport wordt gereguleerd door de externe component van de gemeenschappelijke marktordening voor bananen. Van de totale hoeveelheid bananen die in de EU wordt verhandeld, is 68% (in volume) afkomstig uit MFN-landen in Midden-Amerika, ook wel landen van de 'Dollar Zone' genoemd. Dit zijn WTO-leden die geen lid zijn van na het Cotonou-akkoord. Ongeveer 18% is afkomstig uit de ACS-landen onder een jaarlijks tariefvrij quotum van 775.000 ton. De resterende 13% is van EU-oorsprong. Het externe bananenbeleid van de EU heeft sinds 1993 voortdurend onder vuur gelegen, waarbij de EU door niet-preferentiële exporteurs ervan werd beschuldigd de WTO-regels te ontduiken. Als reactie hierop heeft de EU verschillende hervormingen doorgevoerd. Sinds 1 januari 2006 wordt de Europese bananenimport vanuit de MFN-landen gereguleerd door een *tariff-only* regime, met een importtarief van 176 euro per ton. België is, als grote importeur van 'dollar-bananen', voorstander van een verlaging van dit importtarief, maar andere Europese landen (Frankrijk voorop) zijn hiertegen vanwege de belangen van de ACS-exporteurs.

De export van koffie uit Costa Rica naar de EU is net als de Braziliaanse koffie-export niet specifiek gereguleerd. Voor Costa Rica geldt een ad valorem MFN-tarief van 14%.

3.3.4 Ivoorkust

In 2005/06 exporteerde Ivoorkust agrarische producten ter waarde van gemiddeld 220 miljoen dollar naar België. Cacao had hier met 45% een zeer groot aandeel in, terwijl het aandeel van bananen 32% bedroeg. Ivoorkust maakt deel uit van de Economic Community of West African States (ECOWAS), een groep van 16 landen in West-Afrika. Sinds oktober 2003 onderhandelt ECOWAS met de EU over een regionale EPA. Ivoorkust is een sterk voorstander van de EPA, ook al moet het zijn eigen markt openstellen voor Europese producten. De belangrijkste reden hiervoor is dat Ivoorkust bang is om markttoegang tot de EU te verliezen, ten gunste van MOL-landen. De Ivoriaanse export van bananen wordt sterk beïnvloed door de handelsafspraken met de EU, terwijl de export van cacao minder gereguleerd is. Ivoorkust mag samen met de overige bananenproducerende ACS-landen jaarlijks in totaal 775.000 ton bananen tariefvrij naar de EU exporteren. Het vullen van dit quotum gebeurt volgens het principe 'wie het eerst komt, het eerst maalt'. Als de ACS-landen meer exporteren dan het quotum, betalen ze het invoertarief van 176 euro per ton. Ivoorkust en Kameroen zijn de enige twee ACS-landen die in de nieuwe marktordening nog zouden kun-

nen concurreren met de grote bananenproducenten uit Midden- en Zuid-Amerika. Met het afsluiten van de EPA's zouden de ACS-landen vanaf 2008 volledige vrije toegang tot de Europese bananenmarkt hebben. De cacaohandel wordt gereguleerd door de Internationale Cacao Organisatie (ICCO), die sinds 1973 bestaat. Sinds 2001 is het Zesde Internationale Cacao Akkoord van toepassing, dat getekend is door onder andere België (als importeur) en Ivoorkust (als exporteur). Het akkoord heeft als belangrijkste doelstelling om de internationale samenwerking op de cacaomarkt te bevorderen. Ivoorkust en de andere ACS-landen hoeven voor de invoer van cacao in de EU - zowel bonen, pasta, boter als poeder - geen invoertarieven te betalen.

3.3.5 Tanzania

In 2005/06 exporteerde Tanzania agrarische producten ter waarde van gemiddeld 31 miljoen dollar naar België. Het aandeel van cacao hierin was 26%, het aandeel van koffie 12% en het aandeel van thee was kleiner dan 1%. Tanzania behoort tot de groep van minst ontwikkelde landen (MOL-landen), en maakt, net als Ivoorkust, deel uit van de groep van ACS-landen. Sinds december 2004 onderhandelt Tanzania met de EU over een regionale EPA. Dit gebeurde tot voor kort binnen het kader van de Southern African Development Community (SADC), een groep van 8 landen in zuidelijk Afrika. Nu is Tanzania overgestapt naar de East African Community (EAC), een douane-unie met verder Kenia, Uganda, Burundi en Rwanda als leden. Tanzania zal verder in 2009 volledige vrije toegang krijgen tot de EU op basis van het EBA-akkoord. Nu gelden nog slechts beperkingen voor de handel in suiker en rijst. De Tanzaniaanse koffie- en thee-export geniet vrije toegang tot de EU onder het EBA-akkoord. Bij thee is er echter geen sprake van preferentiële toegang, aangezien het MFN-tarief ook nul is.

4 Beoordeling van duurzaamheidseffecten

4.1 Methodologie

In dit gedeelte beschrijven we hoe we de effecten van handel tussen België en Brazilië, Costa Rica, Ivoorkust en Tanzania in de geselecteerde gewassen definiëren en meten. In de literatuur over het meten van effecten wordt meestal een logische volgorde gesteld van doel naar indicatoren: men stelt een doel vast en meet in hoeverre dat doel is bereikt aan de hand van gekozen indicatoren (zie kader 1).

Kader 1 Doelen, indicatoren en doelstellingen

Doelen zijn de doeleinden die een land of maatschappij wil verwezenlijken; deze worden vaak uitgedrukt in niet-technische, kwalitatieve termen zoals 'reduceren van honger', 'verminderen van armoede'.

Indicatoren zijn de variabelen die worden gebruikt om de voortgang te meten naar de doelen. Als een doel is vastgesteld, kunnen indicatoren worden gebruikt om te bepalen in hoeverre het doel is bereikt.

Doelstellingen zijn gekwantificeerde niveaus van indicatoren die een land of maatschappij wil bereiken op een gegeven tijdstip. Bijvoorbeeld, een land kan als doelstelling streven naar '80% van meisjes heeft een lagere schoolopleiding in 2015.'

Bron: Wereldbank (2004).

Vaststellen van doelen en indicatoren

Een probleem bij het vaststellen van het doel in de context van deze studie is dat internationale handel op zichzelf geen doel is; voor zowel importeur als exporteur is het een middel om inkomen te genereren en welvaart te verhogen door de economische voordelen van specialisatie en schaal te benutten. Effecten van deze volledig economische benadering van handel kunnen dan worden uitgedrukt als de mate waarin allen die betrokken zijn in de keten van productie, verwerking, handel en consumptie economisch profiteren van de handel. De laatste jaren worden echter in toenemende mate maatschappelijke voorwaarden gesteld aan handel: de producten dienen op duurzame wijze te zijn voortgebracht, waarbij dan gedacht wordt aan milieugevolgen van en arbeidsvoorwaarden bij de productie. Effecten van handel en de daarachterliggende productie kunnen dus worden beschouwd op drie aspecten: duurzaam op het gebied van *planet* (ecologie), *people* (maatschappij) en *profit* (economie). Het meetpunt van

de effecten van handel ligt dan echter niet bij de handel zelf (dat wil zeggen het overbrengen van de producten van ontwikkelingslanden naar België) maar in de eerdere schakel, namelijk bij de productie in de betreffende ontwikkelingslanden.

Voor deze studie definiëren wij het doel als 'agrarische handel met België verslechtert de situatie met betrekking tot duurzaamheid van de productie in het exporterende land in ieder geval niet.' We spreken dan in dit rapport van duurzame handel in de betreffende landbouwproducten als de handel geen (aantoonbare) negatieve effecten heeft op de economische, ecologische en sociale omstandigheden van de productie ervan.

We zijn ons ervan bewust dat duurzaamheideffecten van productie en handel zich lastig laten definiëren en meten. Duurzaamheid is een dynamisch concept dat voortvloeit uit wensen en inzichten ten aanzien van het gebruik van ecologische, sociale en economische hulpbronnen. Hierbij zijn geen vast omliggende definities mogelijk, maar zullen er afwegingen moeten plaatsvinden tussen onvergelykbare grootheden. Groepen van belanghebbenden zullen zich over dergelijke afwegingen moeten buigen en kaders stellen waaraan de duurzaamheid van een bepaalde activiteit zal moeten voldoen. Momenteel wordt in een dergelijk proces van belanghebbenden duurzaamheidscriteria bediscussieerd en vastgesteld in diverse fora waaronder bijvoorbeeld de Round Table on Sustainable Soy (RTRS).¹ Voorts is het lastig om duurzaamheideffecten van handel te isoleren van allerlei andere factoren die de productiewijze beïnvloeden, zoals natuurlijke omstandigheden, de structuur van een keten (bijvoorbeeld grote bedrijven die de marktvoorwaarden kunnen bepalen) en overheidsbeleid. Deze studie zal daarom maar een beperkt aantal aspecten van duurzaamheid kunnen belichten.

Na het definiëren van het doel (eervoorgaande alinea) is de volgende stap indicatoren vast te stellen die gebruikt kunnen worden om te meten in hoeverre de doelstellingen zijn bereikt. Er zijn verschillende soorten indicatoren die verschillende punten van voortgang meten. Vaak wordt onderscheid gemaakt tussen indicatoren die inbreng van middelen (inputs) meten, concrete opbrengsten van een activiteit (outputs), die de tussentijdse indicatoren vormen en indicatoren die uitkomsten (outcomes) en de impact van activiteiten meten. Deze laatstgenoemde indicatoren zijn opgesteld om het resultaat te meten van projecten en programma's. In het algemeen moeten duurzaamheidsindicatoren voldoende relevant, begrijpelijk, betrouwbaar, toegankelijk zijn en een oorzaak-gevolg kun-

¹ In de RTRS trachten alle rond de sojateelt betrokken actoren duurzaamheidscriteria op te stellen met meetbare indicatoren. Zie www.responsiblesoy.org

nen aangeven. In de praktijk is het zeer moeilijk om indicatoren te benoemen die aan all deze eisen voldoen. We hebben daarom in overleg met de stuurgroepleden besloten tot de volgende aanpak.

Praktische aanpak

Duurzaamheid zal worden beoordeeld op drie aspecten: *planet* (ecologie), *people* (maatschappij) en *profit* (economie). Elk aspect heeft drie tot vier indicatoren, die ieder een doelstelling en een kritische waarde aanduiden. Een score die beneden de kritische waarde valt, betekent dat de situatie onduurzaam is (rood). Als een score tussen de kritische waarde en de doelstelling valt, betekent dat het een randgeval is (oranje). Scores boven de doelstelling zijn duurzaam (groen). De indicatoren hebben een regionaal bereik en zijn van toepassing op het gebied waarin de productie van het exportgewas plaatsvindt.

De indicatoren en hun grens- en streefwaarden zijn geselecteerd met een klein aantal, in de stuurgroep vertegenwoordigde representanten van Belgische non-gouvernementele organisaties (NGO's) en de Vlaamse overheid. Het is een bewuste keuze geweest om het aantal indicatoren beperkt te houden. Meer indicatoren geven een genuanceerder beeld, maar kunnen het beeld ook complexer maken waardoor het moeilijker te interpreteren is. De indicatoren die uiteindelijk zijn gekozen, worden representatief geacht voor de drie dimensies van duurzaamheid. We erkennen dat de lijst niet compleet is maar zijn ervan overtuigd dat ze voldoende typerend zijn. De indicatoren komen overeen met de indicatoren voor duurzame katoenproductie zoals die door Bos et al. (2007) en de *United Nations Division for Sustainable Development* zijn geformuleerd.¹ De in dit onderzoek gekozen indicatoren sluiten ook aan bij de indicatoren die worden besproken in de Round Table on Responsible Soy. Waar kwantitatieve data ontbreken, worden kwalitatieve data gebruikt om de indicator te beschrijven. Vanwege de relatieve beknoptheid van de studie is het lang niet altijd mogelijk om een beeld te krijgen van duurzaamheid op basis van het beschikbare materiaal. De beoordeling is dan ook enigszins subjectief en heeft vooral een signalerende waarde (zie ook paragraaf 4.7).

¹ Te vinden op www.un.org/esa/sustdev/natlinfo/indicators/isd.htm

#	Indicator	Kritische waarde	Doelstelling
Maatschappij (People)			
1	Landeigendom	Minder dan 50% van de bevolking heeft zekere landrechten	90% of meer van de bevolking heeft zekere landrechten
2	Werkgelegenheid	Productie van gewas genereert weinig werkgelegenheid (werkloosheid is meer dan 15% van de beroepsbevolking)	Productie genereert veel werkgelegenheid (werkloosheid is minder dan 5% van de beroepsbevolking)
3	Slavenarbeid (inclusief kinderarbeid ¹)	Wordt veelvuldig gerapporteerd en staat in relatie met productie export-gewas	Wordt nauwelijks gerapporteerd
4	Ondervoeding ²	Meer dan 50% van de populatie in productiegebied exportgewas is ondervoed	Minder dan 5% van de populatie in productiegebied exportgewas is ondervoed
Ecologie (Planet)			
5	Biodiversiteit	Gedurende de laatste 10 jaar is er na-	Gedurende de laatste 10 jaar is er geen

¹ Hier wordt de ILO definitie gehanteerd: 'kinderarbeid is werk dat schade toebrengt aan het welzijn van een kind en hun scholing, ontwikkeling en toekomstige levensonderhoud belet. Kinderarbeid is werk dat, door de aard of door de manier waarop het wordt uitgevoerd, het kind beschadigt, mishandelt of uitbuit, of dat hem/haar belet naar school te gaan. Iedereen beneden de leeftijd van 18 jaar wordt kind beschouwd.'

² Zie ibsa.uni-mannheim.de/5_-_Right_to_Food_Indicator_Description.pdf

		tuurgebied gebruikt om het landbouw- areaal te vergroten	effect geweest op natuurgebieden
6	Waterverbruik	Problemen met water beschikbaarheid, verbruik en consumptie zijn gerap- porteerd	Geen problemen zijn gerapporteerd
7	Bodemgebruik	Bodemuitputting en erosie zijn gerap- porteerd	Geen problemen zijn gerapporteerd
8	Pesticide gebruik	Problemen rondom pesticide misbruik en vergiftiging zijn gerapporteerd	Geen problemen zijn gerapporteerd
Economie (Profit)			
9	Bruto-opbrengst van gewas	Bruto-opbrengst van productie is min- der dan die van andere agrarische acti- viteiten (eerst beste alternatief)	Bruto-opbrengst van productie is gelijk of hoger dan de bruto-opbrengst van natio- naal gemiddelde
10	Inkomen per hoofd	Inkomen door productie is minder dan nationaal minimum inkomen (gebaseerd op minimum levensstandaard)	Inkomen door productie is gelijk of meer dan nationaal minimum inkomen
11	% totale gezinsinkomen uit gewaspro- ductie	Afhankelijkheidsgraad van 30% of min- der	Afhankelijkheidsgraad van > 70%

4.2 Kenmerken van de vier studielanden

In deze paragraaf geven we een aantal indicatoren weer die de positie van de vier studielanden weergeven.

Tabel 4.1		Sociale, economische en ecologische indicatoren voor Brazilië, Costa Rica, Ivoorkust en Tanzania			
Indicator	Brazilië	Costa Rica	Ivoorkust	Tanzania	
Rang UNDP 'Human development index' (ontwikkelingsindex)	70	48	166	159	
Bruto Binnenlands Product (BBP) per hoofd (PPP USD), 2005	8.402	10.180	1.648	744	
Totale bevolking (miljoen), 2005	186,8	4,3	18,6	38,5	
Jaarlijkse bevolkingsgroei (%), 1975-2005	1,8	2,5	3,5	2,9	
Levensverwachting bij geboorte (jaren) 2005	71,7	78,5	47,4	51	
Stedelijke bevolking (% van totale bevolking), 2005	84,2	61,7	45	24,2	
Sterftecijfer onder vijf jaar, 2005 (per 1.000 levende geboortes)	33	12	195	122	
Aandeel van de bevolking dat ondervoed is, 2002/04	7	5	13	44	
Alfabetisme bij volwassenen (% van 15 jaar en ouder), 1995-2005	88,6	94,9	48,7	69,4	
Aantal leerlingen (basisschool, middelbare school en tertiair onderwijs in %), 2005	87,5	73	39,6	50,4	
Beroepsbevolking kinderen 10-14 (% van leeftijdsgroep)	13	3	18	35	
Aandeel van de bevolking dat van minder dan USD 1 per dag rondkomt, 1990-2005	7,5	3,3	14,8	57,8	
Aandeel van de bevolking dat van minder dan USD 2 per dag rondkomt, 1990-2005	21,2	9,8	48,8	89,9	

Tabel 4.1 Sociale, economische en ecologische indicatoren voor Brazilië, Costa Rica, Ivoorkust en Tanzania (vervolg)				
Indicator	Brazilië	Costa Rica	Ivoorkust	Tanzania
Aandeel van de bevolking dat onder de nationale inkomensgrens leeft, 1990-2004	21,5	22	.	35.7
Gini index a)	57	49.8	44.6	34.6
Totale hoeveelheid bebost areaal in 1.000 ha (en % van totale opp.)	477.698 (57,2%)	2.391 (46,8%)	10.405 (32,7%)	35.257 (39,9%)
Beschermde bos (% van totale bosareaal)	25,9%	26,4%	11,1%	6%
Jaarlijkse ontbossing 2000-2005 (in 1.000 ha en %)	3.103 (0,6%)	-3 b) (-0,1%)	-15,4 b) (-0,1%)	412,2 (1,1%)
Kunstmest gebruik (kg stikstof per hectare landbouwgrond) 2002	2,1	10,2	1,6	0,07
Pesticide gebruik (kg per ha landbouwgrond):				
- Insecticide (2001)	0,025	0,002	0,000	0,000
- Fungicide (2001)	0,011	0,006	0,000	0,000
a) 0 is geen ongelijkheid, 100 is totale ongelijkheid qua inkomen.				
b) Er komt netto per jaar bos bij in Costa Rica en Ivoorkust.				
Bron: UNDP (2007); Wereldbank (2005); Mongabay (2008); FAO (2008).				

De indicatoren van tabel 4.1 geven een algemeen beeld van de situatie in de vier studielanden wat betreft een aantal ontwikkelingsindicatoren, inclusief economische, sociale en ecologische indicatoren. Costa Rica scoort het hoogst op de *Human Development Index* (HDI) van de UNDP, die een indicator is van de ontwikkelingsgraad in een land. De rangorde van Costa Rica is 48 op een lijst van 177. De sociale en economische indicatoren van Costa Rica scoren dan ook relatief goed (behalve wellicht het aandeel van de kinderen dat naar school gaat, waar Brazilië beter in scoort). Costa Rica scoort wel relatief hoog op de Gini-index betreffende de inkomensongelijkheid - die is groot: een relatief kleine groep mensen heeft een groot aandeel in het totale inkomen van het land. Op ecologische indicatoren scoort Costa Rica goed. Er is sprake van herbebossing, en een relatief groot aandeel van het bos is beschermd. Het kunstmestgebruik is hoog, wat bodemuitputting tegengaat. Het pesticidengebruik ligt een stuk lager dan in Brazilië, al moet wel gezegd worden dat dit soort geaggregeerde cijfers weinig zeggen over welke soort pesticide, de toxiciteit en daarmee de eventuele nadelen (die vooral op lokale of regionale niveaus zullen spelen).

Brazilië staat als nummer 70 van de HDI-index op de rand van de categorie van 'hoge inkomenslanden'. Het scoort een stuk slechter dan Costa Rica op een groot aantal sociale en economische indicatoren. De Gini-index is één van de hoogste in de wereld, wat betekent dat er grote inkomensverschillen zijn. Het aandeel van de stedelijke bevolking is met 84% erg hoog, wat betekent dat er relatief weinig mensen op het platteland wonen en werken (en dus weinig mensen van landbouw afhankelijk zijn). Wat betreft ecologische indicatoren geeft Brazilië een gemengd beeld. Meer dan de helft van Brazilië is bebost, waarvan 87% primair bos met 7.880 inheemse boomsoorten. De jaarlijkse ontbossing bedroeg in de jaren 2000-2005 gemiddeld 0,6% per jaar, wat voor deze periode neerkomt op ongeveer 3 miljoen ha (voor het merendeel ten behoeve van landbouw). Een kwart van het bos is beschermd. Dat is veel vergeleken met Ivoorkust of Tanzania, maar het betekent ook dat driekwart van het bos geen beschermde status heeft. De hoeveelheid kunstmest die wordt gebruikt is een stuk lager dan in Costa Rica, maar waarschijnlijk komt dit door de extensieve landbouw die in Brazilië wordt gevoerd (extensieve veeteelt). Het pesticidengebruik is weer een stuk hoger dan in Costa Rica.

Ivoorkust scoort het laagst op de HDI (166 uit 177 landen). Vergeleken met Tanzania scoort het land slecht op sociale indicatoren zoals onderwijs en gezondheidszorg, maar de levensstandaard gemeten in inkomen per hoofd is meer dan twee keer zo hoog en bovendien leven ook minder mensen in armoede (gemeten in USD 1 of 2 per persoon per dag). De Gini-index (mate van inkomensongelijkheid) is hoger dan in Tanzania, maar iets lager dan in Costa Rica. In het verleden was Ivoorkust bijna geheel bebost met tropisch regenwoud. Maar sinds de jaren zestig is bijna al het bos gekapt voor hout en daarna is de grond gebruikt voor landbouw. Slechts ongeveer 11% is nu beschermd (waarvan het Tai Nationaal Park het grootste gedeelte voor zijn rekening neemt). De laatste jaren is er sprake van (netto) herbebossing, wat geheel houtplantages betreft. Het kunstmestgebruik is laag als het vergeleken wordt met de hoge inkomenslanden Costa Rica en Brazilië maar hoger dan Tanzania. Dit komt omdat er relatief meer rijke boeren zijn die intensieve landbouw bedrijven dan in Tanzania. Het pesticidengebruik is verwaarloosbaar.

Tanzania scoort 159 op de HDI. Het is het armste land van de vier studielanden gezien de economische indicatoren zoals Bruto Binnenlands Product per hoofd (dat minder dan de helft is van Ivoorkust). De meerderheid van de Tanzaniaanse bevolking moet met minder dan USD 2 per dag rondkomen (bijna 90%). De officiële armoedegrens is lager - het aandeel van de bevolking dat onder de nationale inkomensgrens leeft is 35,7%. De Gini-index is het laagst in Tanzania vergeleken met de andere studielanden (34,6), wat betekent dat er relatief wei-

nig inkomensongelijkheid is. Opvallend is dat ondanks dat Tanzania een beduidend armer land is, een aantal sociale indicatoren beter zijn dan in Ivoorkust. De levensverwachting is iets hoger, er is minder sterfte onder kinderen onder vijf jaar, het alfabetisme van volwassenen is hoger en er gaan relatief meer kinderen naar school. Toch uit de armoede zich in een aantal andere sociale indicatoren: het percentage van de bevolking, dat ondervoed is, is hoog (44%) evenals het aantal werkende kinderen van 10-14 jaar (35%). Op de ecologische indicatoren scoort Tanzania matig. Kunstmestgebruik is erg laag en niet voldoende om de bodemvruchtbaarheid op peil te houden. Ruwweg 40% van Tanzania is nog bebost, maar geen van dit bos is primair bos en slechts 6% is beschermd. De ontbossing is relatief hoog: gemiddeld verdwijnt jaarlijks 1,1% van het bos. Daar staat tegenover dat Tanzania een aantal beschermde wildparken heeft (vooral savanne) die samen meer dan 2% van het totale oppervlak van Tanzania beslaan. Het pesticidengebruik is verwaarloosbaar.

4.3 Brazilië¹

4.3.1 Koffie

Koffie is in de 18^e eeuw in Brazilië geïntroduceerd, vanuit Frans Guyana. In eerste instantie vond de productie vooral in het noorden van Brazilië plaats, maar geleidelijk aan is de productie verschoven naar het zuidoosten, eerst naar Rio de Janeiro en vervolgens naar São Paulo, Minas Gerais (waar nu bijna de helft van de koffieproductie vandaan komt) en Paraná. Opbrengsten uit koffie hebben in belangrijke mate het industrialisatieproces in de staat Sao Paulo gefinancierd. In de tweede helft van de vorige eeuw is de Braziliaanse koffieproductie fors toegenomen, daarbij gefaciliteerd door de verschillende Internationale Koffieovereenkomsten tussen producerende en consumerende landen en het Braziliaanse Koffie Instituut (IBC). Beide streefden stabiele (internationale) koffieprijzen na door sterke marktregulering, waarvan de koffieproducenten konden profiteren. De gegarandeerde minimumprijzen leidden er echter ook toe dat er geen directe noodzaak tot kwaliteitsverbetering was, waardoor de kwaliteit van de Braziliaanse koffie achteruitging.

Vanaf 1990 is de wereldkoffiemarkt gedereguleerd, doordat de VS de Internationale Koffieovereenkomst niet langer ondersteunden en er geen akkoord kon worden gesloten over de nieuwe productiequota. Ook het IBC werd opgehe-

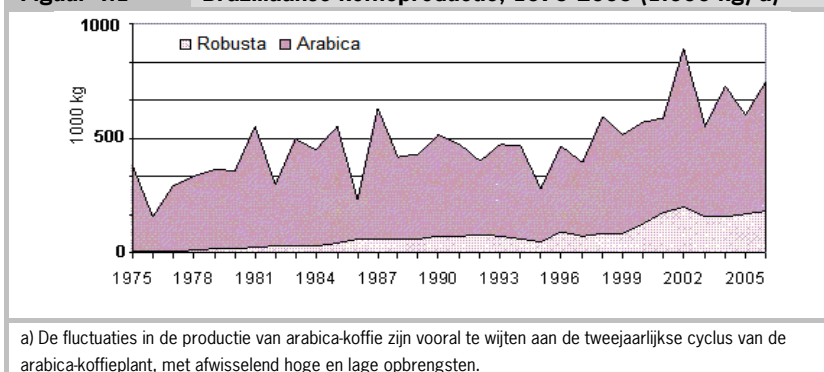
¹ Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op de casestudie van Saes en Miranda (2008).

ven, wat geheel in lijn was met de liberalisering van het economisch beleid in Brazilië in het begin van de jaren negentig. De koffieprijsen daalden sterk, wat ertoe leidde dat veel koffieboeren hun productie moesten staken. De Braziliaanse koffiesector begon met marktsegmentatie en zich toe te leggen op niche-markten, daarbij geholpen door multinationals die hun positie in Brazilië wilden versterken. Advertentiecampaagnes hielpen bovendien de binnenlandse consumptie te verhogen.

Brazilië produceert zowel arabica (75%) als robusta (25%) koffie (zie figuur 4.1). De belangrijkste concurrent voor arabica koffie is Colombia, dat een betere reputatie op de wereldmarkt heeft door de hogere kwaliteit van de koffie. Vietnam is de belangrijkste concurrent voor robusta koffie. Brazilië produceert pas sinds het midden van de jaren zeventig robusta koffie en is nu de derde grootste producent van de wereld.

Koffie wordt in Brazilië geproduceerd in 11 van de 27 staten op ongeveer 2,7 miljoen ha land. De belangrijkste staten zijn Minas Gerais (44% van de totale productie), Espírito Santo (28%), São Paulo (7%), Bahia (7%) en Paraná (6%). In totaal zijn er in Brazilië ongeveer 200.000 koffieboeren, waarvan 70% minder dan 10 ha land hebben. Ongeveer 3,5 miljoen mensen zijn werkzaam in de gehele koffieketen. Volgens een studie van de Braziliaanse Ontwikkelingsbank genereert de koffieverwerking 700 banen per USD 5,5 miljoen dollar aan opbrengsten (ongeveer USD 8.000 per baan). De gemiddelde opbrengst per hectare is 19 zakken van 60 kilogram (1.140 kg).¹ De productiviteit is de laatste

Figuur 4.1 Braziliaanse koffieproductie, 1975-2005 (1.000 kg a)



¹ Braziliaanse koffieboeren zijn over het algemeen minder productief dan die in Colombia. In 2006 waren de opbrengsten 90% van die in Colombia, in 2005 zelfs 74% (FAOSTAT, 2008).

decennia wel gestegen, vooral door toepassing van nieuwe teelttechnieken (irrigatie gecombineerd met nutriëntengift, mechanisatie) in de staten Bahia en het noorden van Minas Gerais, gebieden waar de koffieteelt sterk is uitgebreid.

Ongeveer 50% van de totale productie wordt verwerkt door 1.500 bedrijven actief in de binnenlandse koffiesector die onder maar liefst 3.000 merknamen koffie produceren voor de interne markt. In de praktijk hebben 30 bedrijven meer dan de helft van de binnenlandse markt in handen. Multinationals zijn ook actief op de interne markt, vaak door een belang in nationale bedrijven te verwerven. De grootste buitenlandse speler is het Amerikaanse Sara Lee (25% marktaandeel), gevolgd door het Duitse Melitta.

Brazilië kent ook een sterk groeiend segment oploskoffie. De sector is sterk geconcentreerd, met 9 bedrijven die in 2006 samen goed waren voor USD 380 miljoen omzet. De oploskoffiesector genereert ongeveer 3.000 banen en het gemiddelde salaris is zes keer hoger dan het minimuminkomen. De laatste jaren wordt de oploskoffiesector geconfronteerd met een tweetal uitdagingen: handelsbarrières in importerende landen en sterke concurrentie, vooral uit Vietnam.

De Braziliaanse koffie-export was in 2006 goed voor USD 3,3 miljard aan inkomsten en had daarmee een aandeel van 28% in de agrarische export. Gemiddeld exporteert Brazilië jaarlijks 25 miljoen zakken koffie (van 60 kilogram), waarvan 22 miljoen zakken groene (ongebrande) koffie en 3 miljoen zakken oploskoffie. Belangrijke bestemmingen zijn Duitsland, de VS, Italië, Japan en België. Voor groene koffie zijn er geen importtarieven, maar voor oploskoffie geldt in de EU een tarief van 11,5%, waarbij Brazilië ook een tariefvrij quotum heeft. Andere exporteurs van oploskoffie zoals Colombia en Ecuador kunnen echter tariefvrij exporteren naar de EU onder de GSP+-overeenkomst.

4.3.2 Soja

De productie van sojabonen is in het begin van 20e eeuw in Brazilië begonnen, in eerste instantie in het uiterste zuiden van het land, in de staat Rio Grande do Sul. In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw werd de productie uitgebreid in andere zuidelijke staten, zoals Santa Catarina en Paraná. In de jaren tachtig werd ook steeds meer savannegebied (*Cerrado*) in gebruik genomen voor de sojaproductie.

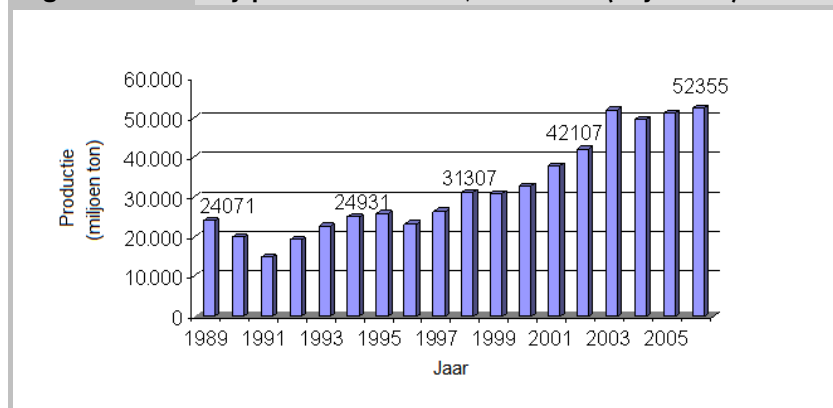
In de jaren zeventig nam de sojaproductie in Brazilië snel toe. Zowel externe als interne factoren lagen hieraan ten grondslag. Ten eerste was er een groeiende internationale vraag naar soja als diervoeder. Ten tweede stelde de VS beperkingen aan de export van soja, waardoor Europese landen op zoek gingen naar andere leveranciers, vooral Brazilië. Een belangrijke interne factor was het

stimuleringsbeleid van de Braziliaanse (militaire) regering, vooral ten aanzien van kredietverlening aan boeren en de verwerkende industrie. Hierdoor nam niet alleen de productie toe, maar ook de verwerkingscapaciteit. Bovendien maakte voortgang in teelttechnisch onderzoek uitbreiding en intensivering van sojateelt mogelijk.

De jaren tachtig lieten een heel ander beeld zien. De overheid beëindigde de kredietverlening, waardoor veel boeren in problemen kwamen. Daarnaast had Brazilië te maken met groeiende concurrentie vanuit Argentinië. In Europa ging men bovendien zelf meer oliehoudende zaden verbouwen en breidde men de verwerkingscapaciteit uit. In de jaren negentig werd de sojaproductie weer aantrekkelijker als gevolg van de economische groei in Azië (met name China) terwijl devaluaties van de Braziliaanse munt ten opzichte van (vooral) de Amerikaanse dollar de exportpositie van Braziliaanse soja versterkte. Sindsdien is de sojaproductie definitief doorgedrongen tot de savannegebieden en werd de staat Mato Grosso, die grenst aan het Amazonegebied de grootste producent van soja.

Soja wordt in Brazilië door ongeveer 240.000 boeren geteeld op in totaal 22 miljoen ha landbouwgrond. Het is daarmee het belangrijkste landbouw(export)product van het land. Tussen 1999 en 2006 groeide de productie gemiddeld met 8% per jaar. De groei vond vooral plaats tussen 1991 en 2003 (zie figuur 4.2). Met een productie van 52 miljoen ton in 2006 (27% van de wereldproductie) was Brazilië na de VS de tweede producent. Andere landen in Latijns-Amerika, vooral Argentinië en Paraguay, maar ook Bolivia, zijn ook grote sojaproducenten.

Figuur 4.2 Sojaproductie in Brazilië, 1989-2006 (miljoen ton)



De sojaproductie is in de laatste jaren vooral toegenomen in het zuiden en het mid-westen van Brazilië, waarbij de staat Mato Grosso in het mid-westen met 5 miljoen ton de grootste producent is. De gemiddelde opbrengst per hectare is 2,3 ton, in Mato Grosso 2,6 ton. De productiviteitsverhoging is vooral te danken aan het onderzoeksinstituut EMBRAPA, maar in toenemende mate ook aan private bedrijven, die zaden aanpassen aan de verschillende klimatologische condities in de regio's. De sojasector is de grootste afnemer van kunstmest (38%) en van pesticiden.

De sojahandel in Brazilië is sterk geconcentreerd. Rond 2005 waren de vier grootste bedrijven (ADM, Bunge, Cargill en Dreyfuss) goed voor 55% van de handel. Vooral de hoge transportkosten (door de grote afstanden en de gebrekkige infrastructuur) maken schaalvergroting noodzakelijk. Een groot deel van productie vindt plaats op grootschalige plantages. Volgens Rabobank (2005) zijn zowel de productiekosten als de transportkosten in Brazilië hoger dan in Argentinië. Desondanks heeft Brazilië het voordeel dat er nog veel landbouwgrond potentieel beschikbaar is, vooral savannegebied in het mid-westen.

Op de wereldmarkt moet Brazilië vooral concurreren met de VS (de grootste exporteur van sojaproducten) en Argentinië. De Braziliaanse soja-export groeit echter met 15% per jaar, tegen 10% in Argentinië en 2% in de VS. Brazilië exporteert met name veel sojabonen, terwijl Argentinië meer zelf verwerkt en daarmee de grootste exporteur van sojaolie en -schroot is. Het feit dat Brazilië weinig zelf verwerkt, komt door de *Kandir Law (Federal Law 87/96)*, die export van onverwerkte producten vrijstelt van belasting, terwijl over verwerkte producten wel belasting moet worden betaald.

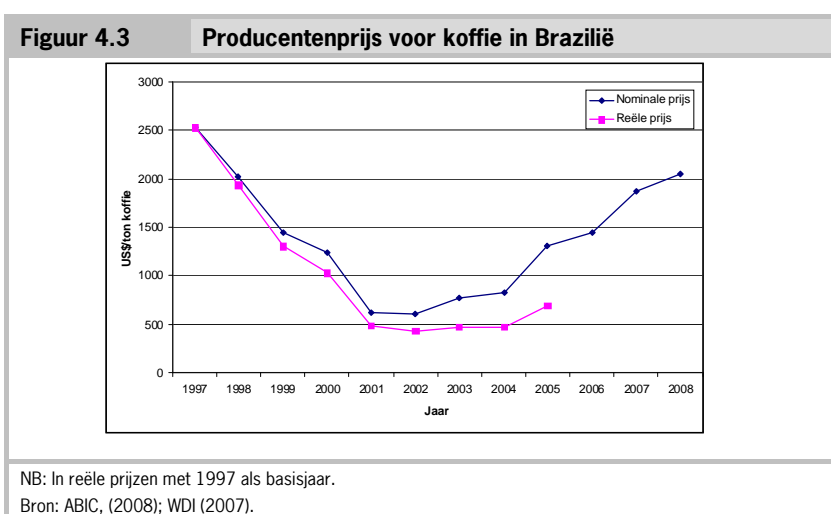
De Europese Unie (vooral Nederland, Spanje en Italië) is de belangrijkste afnemer van Braziliaanse sojabonen, maar de uitvoer naar China groeit sterk. In 2005 importeerde China 10,8 miljoen ton bonen uit Brazilië (tegen 14.000 ton in 1996). Braziliaanse sojaolie wordt met name geëxporteerd naar ontwikkelingslanden (Iran, China en India). Een klein deel gaat naar Europa (via Nederland).

4.3.3 Duurzaamheid productie koffie en soja in Brazilië

In deze sub paragraaf wordt een inschatting gemaakt van de mate van duurzaamheid van de koffie- en sojateelt in Brazilië, aan de hand van de methode zoals uiteengezet in paragraaf 4.1.

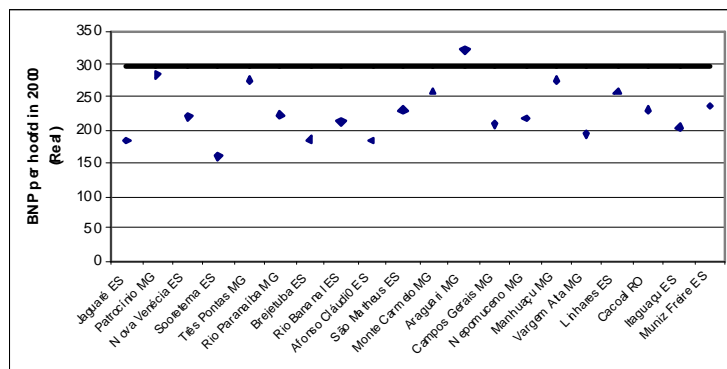
- Koffie

Koffie in Brazilië wordt geproduceerd door ongeveer 200.000 koffieboeren, waarvan 70% op minder dan 10 ha koffie verbouwd. Koffieboeren zijn sterk gespecialiseerd (zeker de kleine boeren) en verbouwen weinig tot geen andere gewassen naast koffie. Daarom zijn ze voor hun inkomen sterk afhankelijk van de koffieprijs: als de koffieprijs goed zijn, is het inkomen per familie ook hoog. In de jaren negentig, toen de koffieprijs erg laag waren, zijn veel boerenfamilies uit koffieproducerende streken vertrokken, in plaats van dat ze overschakelden naar andere gewassen, wat erop duidt dat er weinig alternatieven waren. Figuur 4.3 laat zien dat de prijs die producenten kregen voor koffie een aantal jaren achtereen flink is gedaald en pas sinds 2003 stabiel is. De producentenprijs zijn na 2004 weer opgeveerd tot het niveau van 1998, alhoewel de reële prijzen lager liggen door de binnenlandse inflatie.



Figuur 4.4 laat zien dat het bruto nationaal product per hoofd van de bevolking in koffieproducerende gebieden (met één uitzondering) onder het landelijke gemiddelde ligt. In hoeverre dat ligt aan de (lage) koffie-inkomsten is niet duidelijk. Het geeft wel aan dat de regio's waar koffie wordt geproduceerd over het algemeen relatief arm zijn. De *Human Development Index* van die gebieden ligt ook meestal net onder het gemiddelde (zie achtergrondstudie Brazilië voor meer gegevens). De indicator is oranje.

Figuur 4.4 Bruto nationaal product per hoofd van de bevolking in koffieproducerende gebieden in Brazilië



NB: de gebieden zijn gerangschikt naar grootte van koffieproductie. De dikke lijn is het gemiddelde voor heel Brazilië.

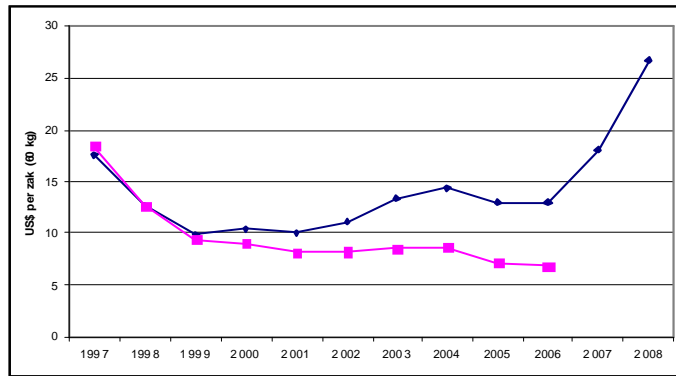
Bron: IBGE and IPEA, geciteerd in achtergrondstudie Brazilië.

- Soja

Figuur 4.5 geeft aan dat ook de prijs van soja in reële termen in de afgelopen 10 jaar is gedaald.¹ Prijzen in 2006 en 2007 zijn nominaal sterk gestegen als gevolg van de toenemende vraag naar soja voor veevoer en/of biobrandstoffen. Figuur 4.6 geeft het inkomen per hoofd van de bevolking weer in de verschillende sojaproducerende gebieden. Gegevens over (gezins-)inkomens van soja producenten zijn niet beschikbaar. Figuur 4.6 geeft een gemengd beeld - alhoewel meer dan de helft van de sojaproducerende gebieden een hoger inkomen heeft dan het nationale gemiddelde, zijn er veel gebieden die onder het gemiddelde liggen. De scores van de *Human Development Index* voor de gebieden liggen allemaal boven het landelijk gemiddelde, behalve voor São Desidério BA.

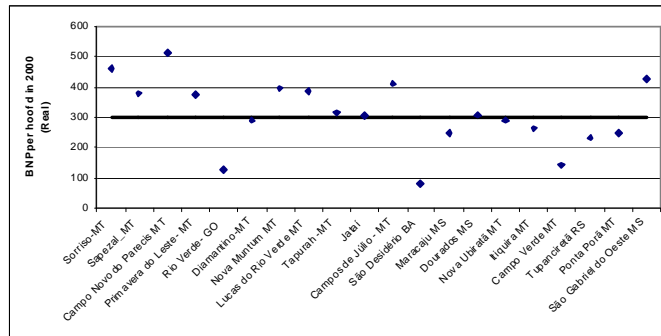
¹ De producentenprijs voor soja in real niet gecorrigeerd voor inflatie is bijna verdubbeld: van 225 real per ton in 1998 naar 446 real per ton in 2005. De verslechterde wisselkoers van de real en de binnenlandse inflatie maakt dat de reële prijzen die boeren krijgen omlaag zijn gegaan.

Figuur 4.5 Producentenprijs voor soja in Brazilië



NB: In reële prijzen met 1998 als basisjaar.
Bron: CEPEA, (2008); WDI (2007).

Figuur 4.6 Bruto Nationaal Inkomen per hoofd van de bevolking in sojaproducerende gebieden a)



a) De gebieden zijn gerangschikt naar grootte van sojaproductie. De dikke lijn is het gemiddelde voor heel Brazilië.
Bron: IBGE and IPEA, geciteerd in achtergrondstudie Brazilië.

Volgens Saes en Miranda (2008) is het gemiddelde inkomen van sojaproducerende boerenfamilies vaak relatief hoog ten opzichte van andere boeren. Dit

is met name te danken aan het feit dat sojaboeren meestal grote arealen bebouwen, waarop van relatief weinig arbeid gebruik wordt gemaakt en waarbij marges voor soja in vergelijking tot andere gewassen hoog zijn. De indicator is daarom groen (zie figuur in paragraaf 4.7).

Aandeel van het inkomen uit gewas in gezinsinkomen

Het aandeel van soja in het boereninkomen is vaak hoog omdat soja meestal als monogewas wordt geteeld. Voor koffie is dit een stuk lager omdat boeren hun bronnen van inkomsten (trachten te) diversifiëren. Toch blijft ook koffie vaak het belangrijkste gewas in het gezinsinkomen. Voor beide gewassen wordt deze indicator gezien als duurzaam en dus als groen ingekleurd.

Maatschappij: werkgelegenheid

- Koffie

Brazilië heeft ongeveer 200.000 koffieboeren en daarnaast zijn ongeveer 3,5 miljoen mensen werkzaam in de Braziliaanse koffieketen. De koffiesector genereert meer werkgelegenheid dan de sojasector. Koffie wordt geproduceerd door een groot aantal kleine boeren. Externe arbeid wordt over het algemeen weinig ingehuurd omdat alle arbeid door familieleden wordt gedaan. Tijdens de depressie van koffieprijsen zijn veel boerenfamilies weggetrokken waardoor er zelfs een schaarste aan arbeid is ontstaan. De indicator is groen.

- Soja

Soja is een arbeidsextensief gewas waarvoor bij de teelt veel mechanisatie wordt gebruikt en waarbij dus weinig arbeid nodig is. Veel verwerking van sojabonen tot -producten vindt niet plaats in Brazilië, dus ook in de verwerking wordt weinig werkgelegenheid gecreëerd. De uitbreiding van soja heeft daarom tot weinig groei van de werkgelegenheid geleid. De werkloosheid in gebieden waar soja geproduceerd wordt, is gemiddeld meer dan 15%. Dit betekent dat de indicator rood is.

Maatschappij: landeigendom

- Koffie

Er zijn geen problemen met landeigendom in de regio's waar koffie wordt geproduceerd. De indicator voor koffie is daarom groen.

- Soja

Voor soja ligt de situatie anders. De expansie van sojaproductie vindt vooral in niet-agrarische (natuur)gebieden plaats, waarvoor (nog) geen eigendomsrechten zijn afgegeven of waar dit op zijn minst onduidelijk is. Hierdoor ontstaan gemakkelijk conflicten, met name als grootschalige landbouwbedrijven willen uitbreiden op grondgebied dat door kleine boeren is bezet. In de periode van 1960-1980 heeft de Braziliaanse overheid een agrarisch hervormingsbeleid gevoerd dat duizenden arme landloze families naar het Amazonegebied bracht om daar nieuwe ontgonnen grond te bebouwen. Deze families werden 'colones' genoemd en leven van kleinschalige landbouw. Veel van deze colones hebben het land niet in formeel eigendom. De gebieden waar de colones leven worden gezien als een mogelijkheid voor de grootschalige landbouwsector (zoals grote sojaboeren) om het productieareaal uit te breiden (Stewart, 2007). Vanwege deze spanning is deze indicator rood/oranje.

Maatschappij: ondervoeding

Hoewel ondervoeding in Brazilië voorkomt (in 1998-2000 was ongeveer 10% van de bevolking ondervoed), komt het in regio's waar soja en koffie worden geproduceerd nauwelijks voor. De beide indicatoren zijn groen.

Maatschappij: slaven en kinderarbeid

- Soja

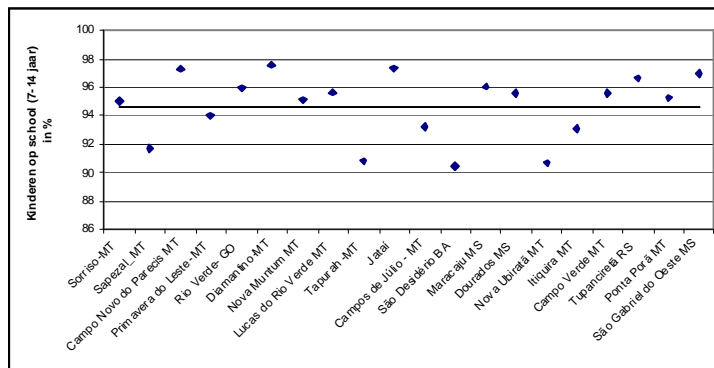
Er zijn enkele rapportages bekend over slaven- en kinderarbeid gerelateerd aan de sojaproductie. De meeste gevallen zijn direct gerelateerd aan de (illegale) ontginning van het Amazonegebied. Arbeiders werden gerekruteerd om het land te ontginnen. De illegale houtkap in het Amazonegebied vond vaak plaats buiten het toezicht van officiële instanties, wat tot exploitatie van arbeiders leidde. In hoeverre deze praktijken te relateren zijn aan de sojaproductie is moeilijk te zeggen, omdat veel van het ontboste land in het noorden van Brazilië ook voor extensieve veeteelt werd gebruikt. Volgens een rapport van 2006 over slavenarbeid in Brazilië waren slechts 10% van alle gerapporteerde gevallen waargenomen in de soja- en katoenproductie. Onder het Soja Moratorium (zie onder Ecologie voor meer informatie) valt ook een afspraak over slavenarbeid die sojaproductanten onderling hebben gemaakt: het Nationale Verdrag voor het Uitrusten van Slavenarbeid. Ook de Braziliaanse overheid heeft een aantal maatregelen genomen om slaven- en kinderarbeid tegen te gaan, waaronder de

oprichting van de Nationale Commissie voor de Uitroeiing van Slavenarbeid (CONATRAE).¹

Er zijn rapportages over kinderarbeid. Toch is het percentage kinderen dat naar school gaat hoog, alhoewel een aantal gebieden onder het landelijke gemiddelde scoren (figuur 4.7). De indicator is oranje.

Gekoppeld aan slavenarbeid is de scholingsgraad van kinderen. Figuur 4.7 geeft een gemengd beeld wat betreft het percentage schoolgaande kinderen in sojaproducerende gebieden. Hoewel het percentage over het algemeen hoog is (> 90%), scoren een aantal gebieden onder het landelijke gemiddelde.

Figuur 4.7 Percentage schoolgaande kinderen op school (7-14 jaar) in sojaproducerende gebieden



NB: de gebieden zijn gerangschikt naar grootte van sojaproductie. De dikke lijn is het gemiddelde voor heel Brazilië. Cijfers zijn voor 2000.

Bron: IBGE and IPEA, geciteerd in achtergrond studie Brazilië.

- Koffie

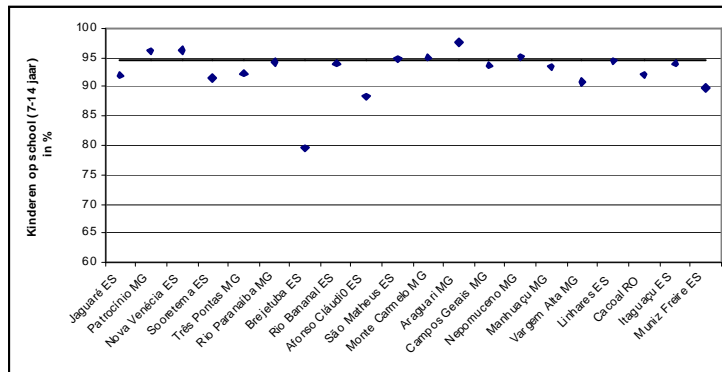
In de tijd dat veel families uit koffieproducerende gebieden vertrokken, halverwege de jaren '90, heerste er arbeidsschaarste tijdens de piekperiodes zoals de pluk. In die tijd werd er een verhoogd aantal gevallen van kinderarbeid gerapporteerd. Maar tegenwoordig komt kinderarbeid nog nauwelijks voor. Er is door de koffie-industrie een aantal maatregelen genomen om dit te voorkomen. Het Geïntegreerde Koffie Programma (PIC) dat halverwege de jaren negentig is opgericht, probeert de herkomst van koffie te traceren naar productiegebied

¹ Voor meer informatie zie de berichtgeving van de ILO hierover op 2 mei 2006: www.ilo.org/global/About_the_ILO/Media_and_public_information/Press_releases/lang-en/WCMS_069168/index.htm

met daaraan gekoppeld internationale standaarden voor *good practices* en certificering.

De laatste jaren heeft de federale overheid ook een serie activiteiten gefinancierd om kinderarbeid tegen te gaan. Een van die initiatieven is de *Bolsa Escola* (studiebeurs). Arme gezinnen krijgen geld mits hun kinderen naar school gaan. Dat het beleid vruchten afwerpt is te zien in Figuur 4.8: het percentage kinderen dat naar school gaat ligt boven 90% en rond het landelijk gemiddelde. De indicator is oranje, op de rand van groen.

Figuur 4.8 Percentage schoolgaande kinderen op school (7-14 jaar) in koffieproducerende gebieden



NB: De gebieden zijn gerangschikt naar grootte van sojaproductie. De dikke lijn is het gemiddelde voor heel Brazilië. Cijfers zijn voor 2000.

Bron: IBGE and IPEA, geciteerd in achtergrond studie Brazilië.

Ecologie

Voor koffie is de *Common Code for the Coffee Community* (4C) van belang, waarin een aantal indicatoren voor duurzame koffie is neergelegd.¹ De indicatoren voor ecologie zijn biodiversiteit, chemische inputs (zoals pesticiden), bodemvruchtbaarheid, water, afval en energie. Het systeem werkt ook volgens gekleurde codes (rood, oranje en groen). Het 4C initiatief is genomen door een aantal grote koffieproducenten zoals Nestlé en Sara Lee. Ondernemingen die de 4C onderschrijven, worden geacht om investeringen te doen om de indicatoren te halen. Cooxupé, de grootste coöperatie in Brazilië, exporteerde tot oktober 2007 ongeveer 250.000 zakken koffie onder 4C.

¹ Zie www.sustainable-coffee.net/download/code/common-code-en.pdf

Ecologie: waterverbruik

- Soja

Omdat soja in gebieden wordt verbouwd waar voldoende regenval is, vormt waterverbruik geen probleem. De indicator is daarom groen.

- Koffie

Koffie verbruikt echter wel irrigatiewater, en dit lijkt een ernstig probleem te vormen. De indicator is daarom rood, op de rand van oranje.

Ecologie: bodemgebruik

- Soja

Voor soja is het bodemgebruik een probleem, omdat de uitbreiding van soja op ongeschikte gronden (vaak qua nutriënten arme, en daardoor fragiele Cerrado of savanne) plaatsvindt. Het verwijderen van natuurlijke savannebegroeiing leidt tot versnelde erosie. Het wegspoelen van grond door erosie leidt tot sedimentatie van rivieren. De *no-tillage* bewerkingstechniek van grond (waarbij nauwelijks geploegd wordt) kan erosie tegengaan en wordt door een groeiend aantal producenten geïmplementeerd. De indicator is rood, op de rand van oranje.

- Koffie

Koffie geteeld in de schaduw (bijvoorbeeld door koffiestruiken tussen schaduwgevende bomen te planten) is ecologisch beter dan koffie die in de volle zon wordt geproduceerd. De bodem droogt bijvoorbeeld minder snel uit. In Brazilië wordt koffie vooral in de volle zon geproduceerd. De uitbreiding van het koffieareaal is ten koste gegaan van het Atlantische Bos. Sommige stukken waren niet geschikt voor koffie en de uitbreiding van koffieteelt leidde in deze gebieden tot verarming van de bodems en ten slotte tot het verwaarlozen en in de steek laten van sommige koffieplantages. In de tijd van het Braziliaanse Koffie Instituut (BIC) werd er nauwelijks aandacht besteed aan de duurzaamheid van koffieproductie. Maar omdat er internationaal wel meer aandacht voor is gekomen (biologische en *fairtrade* koffie), is dit langzaam aan het veranderen. De indicator is daarom oranje, op de rand van groen.

Ecologie: pesticidengebruik

- Soja

In de sojateelt worden veel pesticiden gebruikt, vooral voor de genetische gemodificeerde Roundup-Ready bonen. Omdat veel soja in nieuw ontgonnen gebieden in de Cerrado wordt verbouwd, heeft dit hoge pesticidengebruik meteen negatieve effecten op het omliggende ecosysteem, onder andere door de vervuiling van het grondwater (bijvoorbeeld in de gebieden van Parnaíba, Gurguia en de Balsas rivieren). Er zijn echter geen rapportages gevonden die melding maken van negatieve effecten op gezondheid of biodiversiteit. De indicator is daarom oranje.

- Koffie

In de koffieteelt wordt minder pesticide gebruikt dan soja, maar toch zijn er rapportages die negatieve ecologische effecten van relatief hoog pesticidengebruik voor koffie in Brazilië vermelden. Vooral door de overgang van koffie geteeld in de schaduw naar koffie geteeld in de volle zon, zijn er meer agrochemische inputs nodig. De indicator is daarom oranje voor koffie.

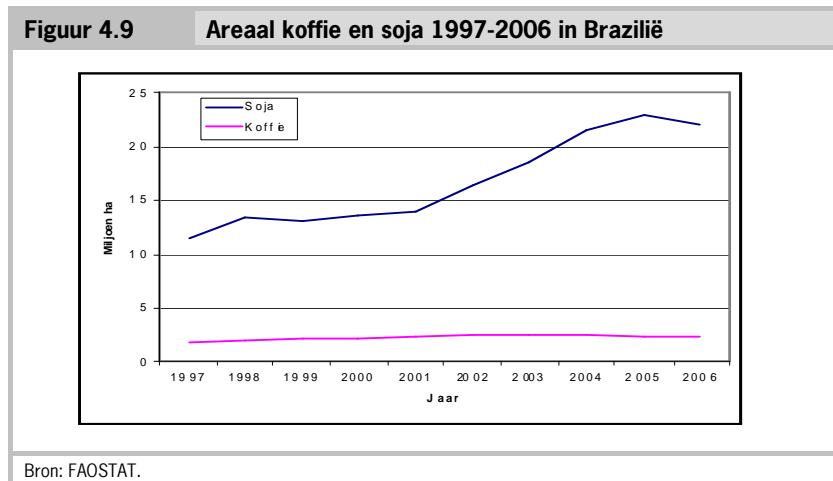
Ecologie: biodiversiteit

Brazilië heeft ongeveer een derde van het regenwoud in de wereld binnen zijn grenzen. Het is tevens het land waar de meeste biodiversiteit te vinden is. Het totale bosareaal in Brazilië is zo'n 478 miljoen ha, wat 57% van het totale oppervlakte van Brazilië beslaat. Hiervan is 87% primair bos en is ongeveer 26% van het bos wettelijk beschermd. Tussen 2000 en 2005 is er 3,4 miljoen ha verdwenen, wat ongeveer gelijk is aan de totaal oppervlakte van Nederland is. Alhoewel het een klein percentage is van het bosareaal is, wordt de snelheid en de omvang waarmee ontbossing in Brazilië plaatsvindt, mondiaal gezien als een belangrijk probleem.

Naast de ontbossing in het Amazone regenwoud wordt het gebruik van grote delen van de Cerrado (tropische savanne) als landbouwgrond beschouwd als een aantasting van de biodiversiteit in die gebieden¹ (Conservation International, 2007). Geschat wordt dat er de afgelopen 15 jaar jaarlijks 2 miljoen ha Cerrado is omgezet in landbouwareaal. Op dit moment is slechts 5% van de oorspronkelijke 2 miljoen km² Cerrado wettelijk beschermd.

¹ De Cerrado is een van de rijkste tropische savanne gebieden and heeft veel endemische planten- en diersoorten. Geschat wordt dat het 10.000 verschillende plantensoorten (waarvan 4.400 endemisch), en meer dan 2000 diersoorten heeft (waarvan bijna 300 endemisch zijn).

Figuur 4.9 laat zien dat het soja-areaal flink is uitgebreid de laatste 10 jaar (+48%), terwijl dat voor koffie min of meer constant is gebleven. Alhoewel er een verband lijkt te zijn tussen de uitbreiding van het areaal soja, ontbossing en de aantasting van de biodiversiteit van het Amazone- en Cerradogebied, ligt de werkelijkheid wat complexer voor wat betreft de rol van de Braziliaanse overheid en de sojaboeren. Deze zal in de volgende paragrafen aan de orde komen.



- Soja

De relatie tussen de sojaproductie en de aantasting van het Amazone regenwoud en de Cerrado in Brazilië is niet eenvoudig weer te geven. Hoewel 80% van de Amazone wettelijk niet ontbost mag worden en de Braziliaanse overheid regelgeving heeft opgesteld om ontbossing tegen te gaan, blijkt dat in de praktijk toch veel (illegaal) gekapt wordt om het landbouwareaal, waaronder dat voor soja, te vergroten. De soja-, veeteelt- en houtsector zijn nauw verbonden. Nadat een gebied is ontgonnen (en geëxploiteerd voor hout in de Amazone) wordt het land in gebruik genomen voor extensieve veeteelt. Met de toenemende vraag naar landbouwgrond voor lucratieve sojaproductie worden veeboeren uitgekocht door sojaboeren. Met het doel de agrarische sector te stimuleren en mede gefinancierd door grote sojaproductoren, wordt er infrastructuur aangelegd om het transport van soja en andere agrarische producten mogelijk te maken. Dit heeft tot gevolg dat de gebieden makkelijker toegankelijk worden, waardoor het ontginnen van nieuwe stukken Amazone en Cerrado vergemakkelijkt wordt. Veeboeren die uitgekocht zijn door sojaboeren kunnen zo weer nieuwe stukken

goedkope grond in gebruik nemen, waardoor uitbreiding van landbouwgrond in natuurgebieden zich voortzet (van Berkum et al., 2006).

Eén van de infrastructurele projecten die gepland zijn is een in het noordoosten aan te leggen weg om de Cuiaba - Porto Velho snelweg te laten aansluiten op de havens in de Madeira en de Amazone rivieren. Het standpunt van de Braziliaanse regering dat is deze investeringen in infrastructuur nodig zijn om de economie te stimuleren. Embrapa¹ is van mening dat dit zal leiden tot een effectiever gebruik van de Cerrado, en van de open en gedegradeerde gebieden in het Amazone regenwoud. Dit zal leiden tot een verminderde noodzaak om nieuwe stukken regenwoud te ontginnen. Daarentegen wijzen meer pessimistische meningen erop dat nieuwe wegen tot meer bezetting van het regenwoud zullen leiden en dus tot versnelde vernietiging van het regenwoud. Er moet op gewezen worden dat het Amazone regenwoud uit verschillende types bestaat, afhankelijk van de regenval en bodemtype. Soja heeft een bepaald klimaat en bodemtype nodig; het kan bijvoorbeeld niet in dicht regenwoud verbouwd worden (wat de hoogste biodiversiteit heeft). Een rapport van het WWF stelt dat de toekomstige vraag naar soja zal met 60% toenemen in de volgende 20 jaar, wat een bijkomende 16 miljoen ha savanne en 6 miljoen tropisch regenwoud in de regio in gevaar zal brengen (Dros, 2004). Hoe de Braziliaanse overheid de groeiende vraag naar soja en dus naar landbouwgrond zal afwegen tegen het beschermen van het Amazonegebied zal cruciaal zijn de komende jaren.

De publieke zorg (waaronder die van de importerende landen) over de sociale en ecologische effecten van de soja productie heeft geleid tot het Soja Moratorium, dat in 2006 afgekondigd is.² Het moratorium beoogt de expansie van soja in het noorden van Brazilië te beperken en is getekend door bedrijven die participeren in de Braziliaanse Vereniging voor Plantaardige Olie Industrieën (ABIOVE) en de Nationale Vereniging voor Graan Exporteurs (ANEC). Het moratorium zegt toe dat de bedrijven niet zullen handelen in soja dat in ontboste gebieden is geproduceerd. Het moratorium loopt (voorlopig) tot aan de zomer van 2009. ABIOVE is ook actief in de Ronde Tafelconferentie voor Verantwoorde Soja (RTRS).³

De indicator voor biodiversiteit wat betreft soja zou met rood aangegeven kunnen worden. Het is echter op de rand naar oranje gezet, om aan te geven dat de Braziliaanse overheid en de soja-industrie initiatieven hebben genomen om tot een duurzamere sojateelt te komen.

¹ Braziliaans Instituut voor Landbouwonderzoek.

² Zie www.abiove.com.br/english/ss_moratoria_us.html

³ Zie www.responsiblesoy.org/eng/index.htm

- *Koffie*

Tussen 1997 en 2003 is het koffieareaal met 20% gegroeid, maar sindsdien licht gedaald (FAOSTAT, 2008). Er is weinig bewijs dat de huidige koffieproductie ten koste gaat van natuurgebieden zoals de Amazone of de Cerrado. De indicator is groen.

De resultaten van de inschattingen op het gebied van duurzaamheid worden samengevat in paragraaf 4.7.

4.4 Costa Rica¹

4.4.1 Bananen

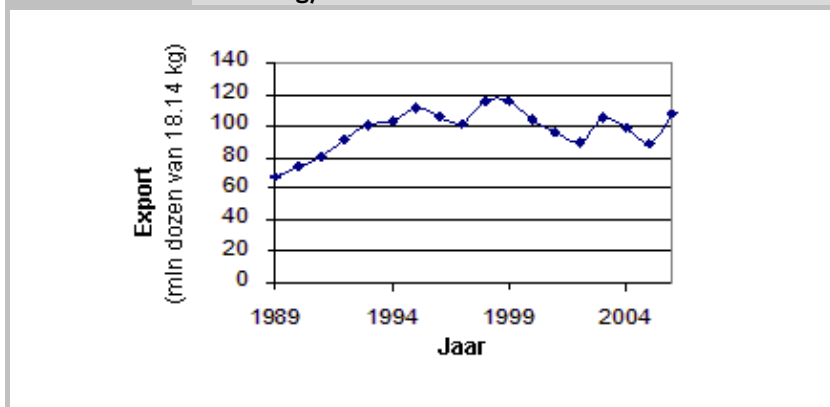
De productie van bananen is rond 1880 in Costa Rica geïntroduceerd. Costa Rica was het eerste Centraal-Amerikaanse land dat bananen exporteerde naar de VS. Door de aanleg van een spoorverbinding tussen de centrale vallei en de Atlantische regio werd de ontginning van land versneld en werden veel bananenplantages aangelegd. Momenteel vindt de bananenproductie vooral plaats in de gebieden aan de Atlantische kust.

Costa Rica is de tweede exporteur van bananen ter wereld, na Ecuador. Tot het midden van de jaren negentig steeg de bananenexport sterk, maar sindsdien zijn er ook een aantal mindere jaren geweest (zie figuur 4.10). De lagere exporten in 2000-2002 en 2004-2005 hebben vooral natuurlijke oorzaken (door overvloedige regen en orkanen werd de oogst aangetast). In 2006 exporteerde Costa Rica voor USD 620 miljoen aan bananen. Belangrijke exportbestemmingen zijn de EU en de VS, die niet veel voor elkaar onder doen. Binnen de EU is België de grootste importeur van Costaricaanse bananen.

In de bananenhandel speelt de beperkte houdbaarheid van het product een grote rol. De keten wordt gekenmerkt door een hoge concentratie van bedrijven, met name in de productie en distributie. In Costa Rica kunnen de producenten worden ingedeeld in twee groepen. De eerste groep wordt gevormd door de *independents*, bedrijven van de wie de eigenaren Costaricaans zijn of buitenlanders die al meer dan vijf jaar in Costa Rica wonen. De tweede groep wordt *Fincas Propias* genoemd en bestaat uit buitenlandse producenten of producenten met buitenlands kapitaal. De productie en het areaal zijn gelijk verdeeld over beide groepen.

¹ Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op de case study van Castillo (2008).

Figuur 4.10 Bananenexport Costa Rica, 1989-2006 (miljoen dozen van 18 kg)



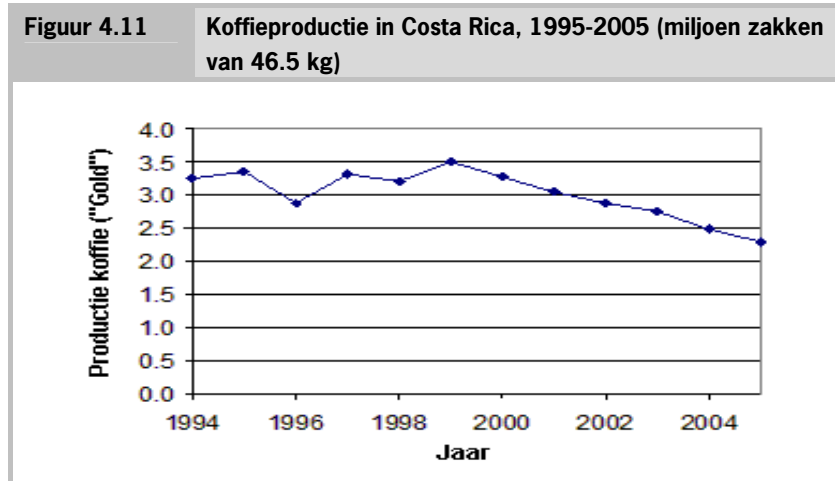
De producent is verantwoordelijk voor het transport naar de exporthaven. Er zijn drie grote buitenlandse exporteurs actief in Costa Rica: Del Monte (onder de naam Bandeco), Chiquita (Comañía Bananera Nacional) en Dole (Standard Fruit Company). Daarnaast zijn er wat kleinere (ook buitenlandse) exporteurs, maar de 'grote drie' hebben het merendeel van de markt in handen. De export is dus geheel in handen van buitenlandse bedrijven, die door de gehele keten opereren (van productie tot export naar de VS en de EU).

De sector wordt gereguleerd, gecoördineerd en ondersteund door the Nationale Bananen Organisatie (CORBANA). CORBANA stelt onder andere wettelijke minimumprijzen vast, die een eerlijk inkomen moeten garanderen voor alle marktpartijen. Hiernaast geeft CORBANA technische ondersteuning aan boeren betreffende bodemgebruik, arbeidsomstandigheden, boekhouden en plantenziektebestrijding.

4.4.2 Koffie

Nadat het land onafhankelijk werd in 1821, is de koffiesector lange tijd erg belangrijk geweest voor Costa Rica. De koffieproductie, die in de tweede helft van de 18e eeuw begon, is de economische motor van het land geweest in het grootste deel van de 19e en 20e eeuw. Costa Rica produceert zowel robusta als arabica koffie in een verhouding 2:1. Productie vindt plaats op zowel grote plantages als op stukken grond van kleine boeren. Plantagehouders verwerken en exporteren veelal hun eigen koffie. Kleine boeren leveren hun koffie aan de plantagehouders voor verwerking en export.

In de laatste jaren heeft de koffiesector wel aan belang ingeboet, zowel qua bijdrage aan het bruto binnenlands product als qua bijdrage aan de exportinkomsten. In 2005 droeg de koffiesector 0,75% bij aan het BNP. Daarnaast is het aantal hectare koffie tussen 2001 en 2006 met ruim 10.000 ha gedaald naar 103.000 ha. Sinds 1999 is de jaarlijkse koffieproductie voortdurend gedaald (figuur 4.11). De daling van de totale productie gaat gepaard met een stijging van de productie van specialiteitskoffie, *fair trade* koffie en biologische koffie. Deze subsectoren zijn echter nog vrij klein qua productie en export.



Er zijn verschillende verklaringen voor de achteruitgang in de Costaricaanse koffieproductie. Ten eerste is de concurrentie op de wereldmarkt toegenomen, waarbij voornamelijk Vietnam sterk in opkomst is als koffie-exporteur. De productiekosten in Vietnam en andere lage-inkomenslanden zijn veel lager dan in Costa Rica. Daarom richt Costa Rica zich meer en meer op de export van niet-traditionele landbouwproducten, zoals meloen en ananas, en lichte industrieproducten. Een hoge bevolkingsdruk in de koffieproducerende gebieden alsmede de opkomst van het toerisme hebben er ook toe bijgedragen dat de koffiesector minder belangrijk is geworden. Daarnaast zorgt ook de ICT-sector voor veel werkgelegenheid.

De exportopbrengsten uit koffie zijn tussen 1996 en 2006 teruggelopen van USD 392 miljoen naar USD 226 miljoen. Belangrijke exportbestemmingen voor Costaricaanse koffie zijn de VS en de EU, waarbij de EU sinds 2002 de grootste afnemer is. Voor beide exportbestemmingen geldt dat de export sterk terug-

loopt, maar vooral de export naar de VS is in de afgelopen tien jaar sterk afgenomen.

De Costaricaanse koffieketen is relatief heterogeen. De meeste producenten (92%) produceren minder dan 100 fanegas¹ en hebben samen een aandeel van slechts 42% in 's lands koffieproductie, terwijl de grote producenten (2% van het totaal) 33% van de productie voor hun rekening nemen. Voor de verwerkers geldt hetzelfde: er zijn in totaal 101 verwerkers, waarvan de grootste 15 goed zijn bijna 60% van de productie. De kleinste 65 verwerkers produceren slechts 15% van alle koffie.

Door de veranderingen op de (internationale) koffiemarkt (onder andere betreffende de Internationale Koffieovereenkomsten en de groeiende aandacht voor duurzaamheid) is de Costaricaanse koffieketen sterk aan veranderingen onderhevig. Zo benaderen buitenlandse agenten steeds vaker rechtstreeks de producent in plaats van een tussenhandelaar. Dit heeft onder andere te maken met de toenemende vraag naar *fair trade* en biologische koffie. Soms verlenen verwerkers ook krediet, input en technische ondersteuning aan koffieboeren om zodoende hun aanbod stabiel te houden. De koffieboeren hebben dan ook vaak een langdurige (afhankelijkheids)relatie met de verwerkers. De marges die verwerkers mogen maken zijn door het Nationale Koffie-instituut ICAFE aan een maximum van 9% gebonden.

Momenteel zijn er 73 koffiebranders in Costa Rica, waarvan het merendeel koffie levert aan de binnenlandse markt. Ongeveer 90% van de koffieproductie - voor het grootste deel groene koffie - wordt geëxporteerd. Ook de export wordt gereguleerd door ICAFE.

4.4.3 Duurzaamheid productie bananen en koffie in Costa Rica

Economie: brutomarges en gezinsinkomen

Data ontbreken of kunnen niet worden berekend van een algemene beoordeling. De bruto-opbrengsten van bananen en koffie hangen in grote mate af van de wereldmarktprijs, die sterk aan fluctuaties onderhevig is. Tabel 4.2 geeft het gemiddelde inkomen per jaar aan voor bananen en koffie. Koffie leverde in 2004 minder op dan bananen in 2004.

¹ Een fanega is een meeteenheid in Spanje en Latijns-Amerika. Voor Costa Rica komt het neer op 408 liter.

Tabel 4.2 Gemiddeld inkomen (1.000 colones/jaar) per gewas in 2004

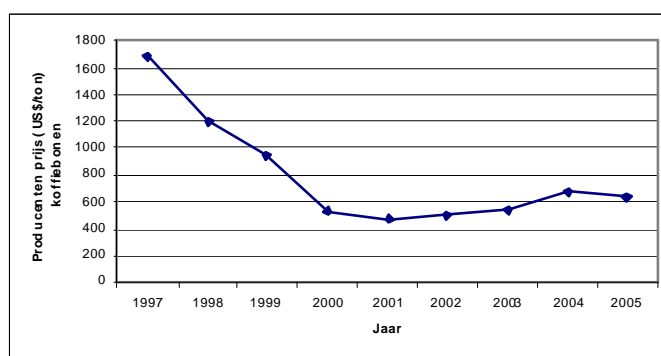
Gewas	
Koffie	76,2 (USD 151)
Bananen	89,6 (USD 177)
Costa Rica	85,1 (USD 168)

NB: USD 1 = 506 colones.

- Koffie

We zullen eerst de indicatoren voor koffie en daarna voor bananen bespreken. Figuur 4.12 geeft de producentenprijs aan voor koffie in Costa Rica voor 1997-2005 (in USD%). Hieruit blijkt dat de prijs flink is gedaald tussen 1997 en 2001 en daarna constant is gebleven of zelfs licht gestegen. Omdat koffieboeren moeilijk hun productie kunnen aanpassen aan de prijs, zijn ze extra gevoelig voor prijsschommelingen. Als prijzen dalen, zullen koffieboeren niet snel hun koffieboomen omhakken en omschakelen naar een ander gewas. De meeste boeren zullen doorgaan en hopen dat de prijzen weer aan zullen trekken. Na een aantal jaren van (te) lage prijzen kan het dus goed zijn dat boeren failliet gaan. Boeren die koffie produceren in laaggelegen gebieden (wat de kwaliteit negatief beïnvloedt) of die niet de (hoge) kwaliteit kunnen leveren die kopers vragen, worden het hardst getroffen door prijsdalingen omdat zij de laagste prijzen krijgen.

In Costa Rica is er sprake van grote heterogeniteit tussen boeren, gemeten naar bodemkwaliteit, klimaat, grootte van de boerderij enzovoort. Door deze verscheidenheid bestaan er ook grote verschillen in inkomens. De meeste kof-

Figuur 4.12 Producentenprijs voor koffie in Costa Rica

NB: In reële prijzen met 2000 als basisjaar.
Bron: FAOSTAT (2008); WDI (2007).

fieboeren (92%) produceren koffie op minder dan 5 ha. Deze boeren produceren 44% van de totale koffieproductie. Ongeveer 6% van de boeren produceert koffie op 5-20 ha en zijn daarmee goed voor 21% van de totale koffieproductie. Slechts 2% van de koffieboeren hebben meer dan 20 ha, maar zij produceren 35% van de totale koffieproductie. Van de 94 koffiemaalers zijn er 25 in handen van coöperaties.

In 2003 lag de minimumprijs voor koffie rond 0.60 USD/pond (of 0.27 USD/kg). Boeren die minder krijgen kunnen niet rondkomen. Boeren die hebben geïnvesteerd om de kwaliteit van hun productie te verhogen, de verwerking te verbeteren, of duurzame koffie te kunnen produceren, lukt het soms om een goede prijs te krijgen (van 0.54 USD/kg of hoger) en een lange termijncontract af te sluiten (Coffee Resources, 2003). Een kosten-batenanalyse gedaan voor de Coto Brus regio in Costa Rica laat zien dat boeren USD 66 moeten krijgen voor een fanega koffie om quitte te spelen en 82 USD/fanega om meer te verdienen dan het beste alternatief. In 2005 verdiende een boer 36 USD/fanega terwijl de huidige prijs 90 USD/fanega is.

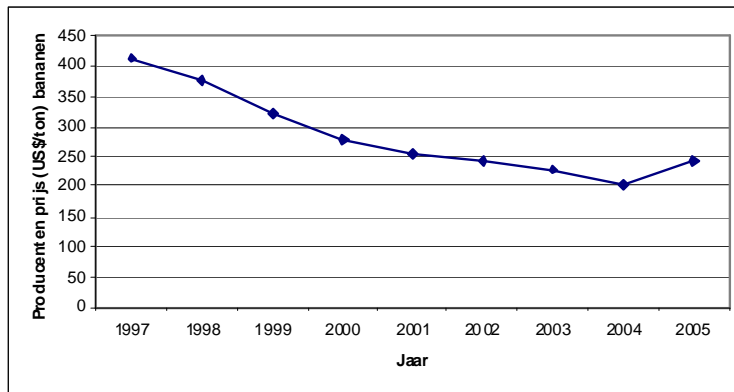
De indicatoren voor de brutomarge en het inkomen voor koffie zijn groen, op de rand van oranje, met als kanttekening dat als de koffieprijsen weer omlaag gaan, het inkomen van vele boeren zal verslechteren en de indicator oranje zal worden.

- *Bananen*

CORBANA, het semipublieke instituut dat de bananensector in Costa Rica reguleert, coördineert en ondersteunt, stelt de prijzen vast met behulp van een kostenmodel dat de operationele kosten van producenten (boeren) berekent. De prijzen die CORBANA voor bananen vaststelt, zijn volgens het instituut redelijk voor alle partijen in de keten. Met dit beleid beschermt de overheid van Costa Rica producenten. Voor de boeren heeft het als bijkomend voordeel dat ze minder hebben te duchten van prijsfluctuaties. CORBANA stelt de prijzen van tevoren vast, zodat de boeren hun planning erop kunnen afstemmen.

Figuur 4.13 laat zien dat de producentenprijs voor bananen in Costa Rica is gedaald, In 2005 lijkt er een lichte opleving te zijn. De indicator is groen.

Figuur 4.13 Producentenprijs voor bananen in Costa Rica



NB: In reële prijzen met 2000 als basisjaar.
Bron: FAOSTAT (2008); WDI (2007).

Economie: aandeel van het inkomen van gewas in gezinsinkomen

- Koffie

Een onderzoek onder een klein aantal (29) boeren toont aan dat hun inkomen gemiddeld voor 53% uit de koffieteelt komt (Araya, 2007 geciteerd in Achtergrondstudie). Omdat deze studie niet representatief is, hebben wij deze indicator niet meegenomen.

- Bananen

Ongeveer 95% van het areaal dat voor bananenproductie wordt gebruikt, is geconcentreerd in de Atlantische Zone. Bananen vormen daar voor de meeste boeren zeker de belangrijkste inkomensbron. Maar omdat inkomenscijfers ontbreken, hebben wij deze indicator niet kunnen invullen.

Maatschappij: slaven- en kinderarbeid

Slavenarbeid komt niet voor in Costa Rica. Kinderarbeid komt daarentegen wel voor, zowel in de landbouw als in andere economische sectoren. In de koffiesector werken relatief meer kinderen dan in de bananensector. Maar in de koffiesector bestaat het werk vooral uit het plukken van koffie en de effecten op het welzijn van de kinderen zijn niet geheel duidelijk. De pluk vindt grotendeels plaats tijdens schoolvakanties. Tabel 4.3 geeft data voor kinderarbeid in de koffie- en bananensector in Costa Rica per leeftijdsgroep.

Tabel 4.3	Aandeel minderjarigen dat werkt in de koffie- of bananen-sector (%)	
	Leeftijdsgroep	
Gewas	12-14	15-17
Koffie	14,4	8,6
Bananen	2,6	1,9

Bron: Costa Rica Census (2002).

De indicatoren zijn beide oranje, maar dichtbij het groene gebied. De betrokkenheid van kinderarbeid blijft grotendeels beperkt tot de vakantieperiode. Daarom behoort deze niet tot de *worst forms of child labour* (meest ernstige vormen van kinderarbeid) zoals deze is gedefinieerd door de *International Labour Organization* (ILO).

Maatschappij: werkgelegenheid

De werkloosheidscijfers voor koffie- en bananenproducerende regio's zijn te vinden in tabel 4.4. Deze cijfers zijn niet geheel toe te schrijven aan de productie van koffie of bananen, omdat boeren verschillende inkomstenbronnen hebben (zoals toerisme, textielproductie, enzovoort).

Koffie genereert vooral veel werkgelegenheid in het plukseizoen en is daarmee een belangrijke inkomstenbron. Daarnaast werken de mensen in de koffieproducerende regio's ook in andere (groeierende) sectoren, zoals toerisme, textielproductie en de dienstensector.

Tabel 4.4	Werkloosheid in de regio's waar de bananen- en koffieproductie dominant is in Costa Rica (%)
Gewas	
Koffie	4,1
Bananen	6,3
Costa Rica	4,9

NB: Voor koffie is het gemiddelde genomen voor 24 koffieproducerende regio's, voor bananen het gemiddelde van 9 bananenproducerende regio's.

Aangezien het werkloosheidspercentage in de koffieproducerende regio's flink lager ligt dan het landelijk gemiddelde en de case study uitwijst dat koffie hier een belangrijk aandeel in had, is de indicator voor werkgelegenheid voor koffie op groen gezet.

De werkloosheid in de bananenproducerende regio's ligt hoger dan het

landelijk gemiddelde en dit is toe te schrijven aan de geringe economische activiteiten in deze regio's. De bananensector genereert relatief veel werkgelegenheid. Aan het eind van de jaren negentig verschaftte de bananenindustrie meer werkgelegenheid dan enig andere agrarische activiteit. Ongeveer 33.000 mensen werkten in landbouwbedrijven en de verpakkingindustrie en een additionele 63.000 mensen waren direct of indirect betrokken in ondersteunende diensten. Veel van de arbeid is laaggeschoold maar de salarissen zijn ongeveer twee keer zo hoog als het minimumloon. Daarnaast krijgen arbeiders vaak andere zaken als behuizing, water, elektriciteit (FAO, 1999). De indicator is daarom groen.

Maatschappij: ondervoeding

Tabel 4.5 geeft geen maatstaf voor ondervoeding aan (dat op verschillende manieren gemeten kan worden), maar de sterfte door ondervoeding, wat een sterke aanwijzing is voor de ernst van ondervoeding. De indicator voor ondervoeding is niet direct toe te schrijven aan de koffie- of bananenproductie maar wordt in grote mate beïnvloed door de algemene economische situatie en het overheidsbeleid in de regio. De sterfte door ondervoeding in bananenproducerende regio's in Costa Rica is twee keer zo hoog als het landelijk gemiddelde. Dit is vooral toe te schrijven aan het feit dat deze regio's economisch minder goed presteren, vooral in vergelijking met koffieproducerende regio's. Ondanks de relatief slechte score in het land, ligt het percentage ondervoedde kinderen in de regio's waar de bananenproductie is geconcentreerd ver beneden het internationaal gehanteerde criterium waarbij de situatie zorgelijk wordt beschouwd. Om die reden is deze indicator groen voor zowel bananen als koffie.

Tabel 4.5 Sterfte door ondervoeding (per 100.000) in Costa Rica	
Gewas	
Koffie	0,6
Bananen	1,5
Costa Rica	0,7
NB: Voor koffie is het gemiddelde genomen voor 24 koffieproducerende regio's, voor bananen het gemiddelde van 9 bananenproducerende regio's.	

Maatschappij: landeigendom

In het algemeen is landeigendom geen problematische kwestie in Costa Rica, en zeker niet voor de productie van koffie en bananen. Eigendom is bijna in alle gevallen goed omschreven en heeft een grote mate van zekerheid. Beide indicatoren voor koffie en bananen zijn daarom groen.

Ecologie: waterverbruik

Voor beide gewassen is de indicator voor waterverbruik groen. Er wordt in beide gevallen geen irrigatie toegepast; productie is geheel afhankelijk van regenval, en deze valt overvloedig in het land.

Ecologie: pesticidengebruik

- Koffie

Bij de productie van koffie worden pesticiden gebruikt, en in sommige gevallen is het gebruik excessief, maar dit leidt zelden tot ecologische of gezondheidsproblemen. De indicator voor koffie is daarom net groen.

- Bananen

Voor bananen is de situatie geheel anders. Er worden buitensporig veel pesticiden gebruikt - rapportages geven aan dat er tien keer meer wordt gebruikt dan de hoeveelheid die toegestaan is in de meeste ontwikkelde landen. Uit onderzoek onder arbeiders op bananenplantages blijkt dat de meeste gevallen van kanker onder deze groep het gevolg is geweest van het gebruik van zeer giftige pesticiden in de jaren negentig (Wesseling et al., 2001). De meeste zijn nu verboden in Costa Rica. Begin jaren negentig zijn er verschillende overheidsmaatregelen geweest om het gebruik van zeer giftige pesticiden terug te dringen op bananenplantages en dit heeft ertoe geleid dat het aantal vergiftigingen scherp daalde naar vergiftigingen per 100 bananenwerkers per jaar (Wesseling et al., 2001). De meeste studies die pesticide vergiftiging rapporteren zijn meer dan 10 jaar oud. Uit recentere data en onderzoek blijkt dat het pesticidengebruik in Costa Rica in 2001 nog steeds erg hoog was: vergeleken met Brazilië bijvoorbeeld, blijkt dat per hoofd van de agrarische bevolking in Costa Rica 19 keer meer fungicides wordt gebruikt, en 2.3 keer meer herbicide en insecticide (FAOSTAT, 2008). Monge (2006) rapporteert dat het pesticidengebruik in Costa Rica nog steeds problematisch is en tot een verhoogde kans op leukemie bij kinderen leidt. Hoewel veel giftige pesticiden zijn verboden, zijn een aantal nog in gebruik in Costa Rica zoals paraquat, endosulfan en mancozeb. Een recente studie toont aan dat het pesticide gebruik in koffie- en bananenplantages ook de

biodiversiteit (bijvoorbeeld amfibieën) in het tropisch regenwoud aantast (Environmental Science and Technology, 2007).

Vanwege het aantal studies dat een negatieve impact presenteert van pesticidengebruik, is deze indicator rood. Omdat er in de laatste tien jaar veel verbeterd is, en op basis van het aantal initiatieven dat Costa Rica en ook de grootschalige bananenproducenten zijn gestart, kan verwacht worden dat deze verbetering zich zal doorzetten, is de indicator op de rand van rood naar oranje gezet.

Ecologie: biodiversiteit

Hoewel Costa Rica een klein land is, is er veel biodiversiteit. Er is een groot opgezet natuurbeschermingsprogramma dat meer dan 10% van het totale oppervlakte beschermt. In totaal is bijna de helft (47%) van Costa Rica bos, waarvan 7.5% primair regenwoud is. Oorspronkelijk was het land bijna geheel bebost. Begin 1990 was de ontbossing een van de hoogste in Latijns Amerika: het bos werd gekapt om landbouw grond vrij te maken voor gewassen als koffie en bananen en ook voor veeteelt (Butler, 2007).

Volgens het Ministerie van Milieu in Costa Rica is het areaal bos in de laatste tien jaar toegenomen. Maar dit betekent niet dat natuurbos niet wordt bedreigd door landbouwactiviteiten - terwijl er bos wordt aangeplant in delen van Costa Rica, wordt er tegelijkertijd bos gekapt in andere delen van het land. De vraag is in hoeverre de koffie- en bananenproductie hieraan bijdragen. Het areaal van bananen is de afgelopen 10 jaar gedaald met 15% en het areaal van koffie is licht gestegen met 5% (FAOSTAT, 2008). Daarnaast is er in gebieden waar bananen geproduceerd worden door de overheid bos aangeplant. Maar men kan hierbij de kanttekening plaatsen in hoeverre het hoge pesticidengebruik in de bananenteelt negatieve gevolgen heeft voor de biodiversiteit. De indicator is daarom op de rand van groen naar oranje gezet. De indicator voor koffie is groen.

Ecologie: bodemgebruik

Er zijn geen gegevens over bodemuitputting en erosie beschikbaar.

4.5 Ivoorkust¹

4.5.1 Bananen

Productie

De bananenteelt werd in 1930 in Ivoorkust geïntroduceerd, maar kwam pas goed tot ontwikkeling vanaf 1950 met de oprichting van de Organisatie ter Africanisatie van de Bananen- en Fruitteelt (ASSABAF) en het Onderzoeksinstituut voor Koloniaal Fruit en Citrusvruchten (IFAC).² In 1956 werd er 25.000 ton bananen geproduceerd, in 1972 was dat al ruim 210.000 ton. Na 1973 nam de groei van de productie af vooral omdat het vermarktingssysteem zeer inefficiënt bleek. De productie van bananen (variëteit *Poyo*) schommelde de laatste jaren tussen 200.000 en 275.000 ton (zie figuur 4.14). De variëteit *Poyo* wordt het meest geteeld en werd gekozen omdat deze een grote resistentie vertoont tegen ziektes en beschadiging tijdens transport. De export van bananen is wel gestegen (zie figuur 4.15 en 4.16).

Het grootste deel van de geëxporteerde bananen gaat naar Frankrijk. België is de tweede grootste importeur (zie figuur 4.16).

Keten

Voor 1985 werd de bananenketen in Ivoorkust gedomineerd door COFRUITEL³ dat lange tijd bananen vermarktte en dat beheerd werd door de staat. Daarna werden verschillende structuren uitgetoetst zonder succes. In 1992 werd de keten geliberaliseerd en geprivatiseerd; de overheid speelt sindsdien geen rol meer in de productie. De keten werd geheel geïntegreerd (met uitzondering van het transport over zee) en gedomineerd door multinationals. De laatste paar jaar echter is de tendens te onderscheiden dat de plantages door Ivoirse dochterondernemingen zijn overgenomen (Banador, Groupe SBC) waardoor de opkopende multinational de mogelijkheid open houdt om van producenten te wisselen om de prijs laag of kwaliteit hoog te houden (Bananalink, 2008).

Een belangrijke speler in Ivoorkust is de Frans-Amerikaanse groep Compagnie Fruitière/Dole. Deze groep opereert in Ivoorkust door middel van het filiaal

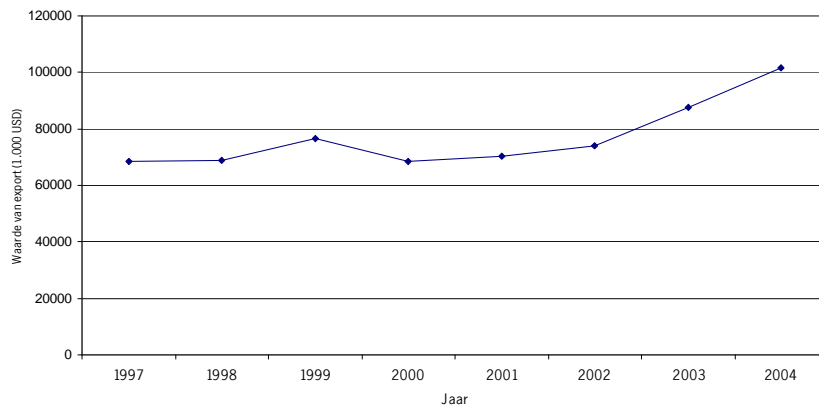
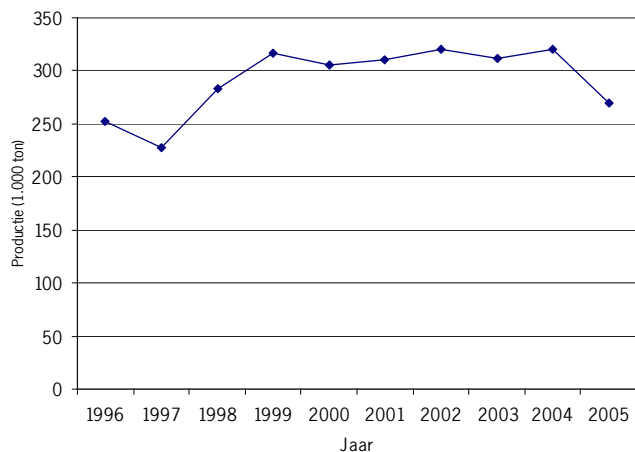
¹ Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op de case study van Kouadio (2008).

² L'Association pour l'Africanisation de la Culture Bananière et Fruitière en L'Institut des Fruits et Agrumes Coloniaux.

³ Coopérative de Producteurs pour la Commercialisation des Fruits et Légumes de la Côte d'Ivoire.

Figuur 4.14

Productie van bananen (variëteit Poyo) van 1996-2005 in Ivoorkust

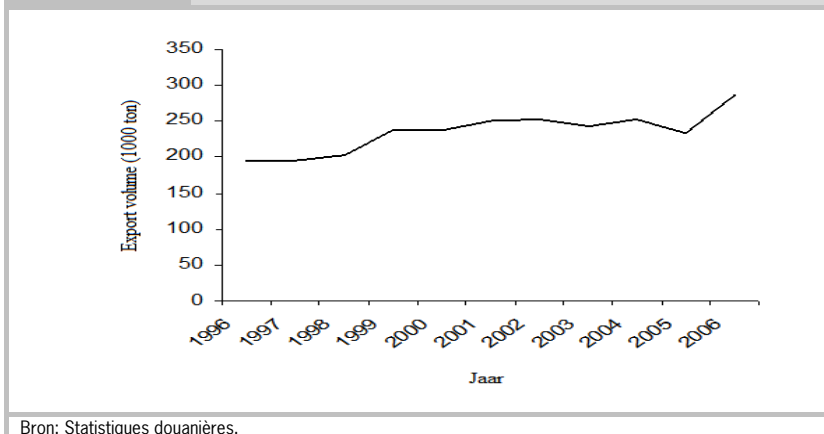


Bron: FAOSTAT, 2008.

SCB.¹ SCB beheert 14 plantages met een totale grootte van 2300 ha waarmee het 64% van de export voor zijn rekening neemt. SCB exporteert alleen naar Frankrijk. De tweede belangrijke speler is Chiquita met het Ivoiriaanse filiaal Banador dat 24 plantages beheert met een oppervlakte van 1900 ha en dat

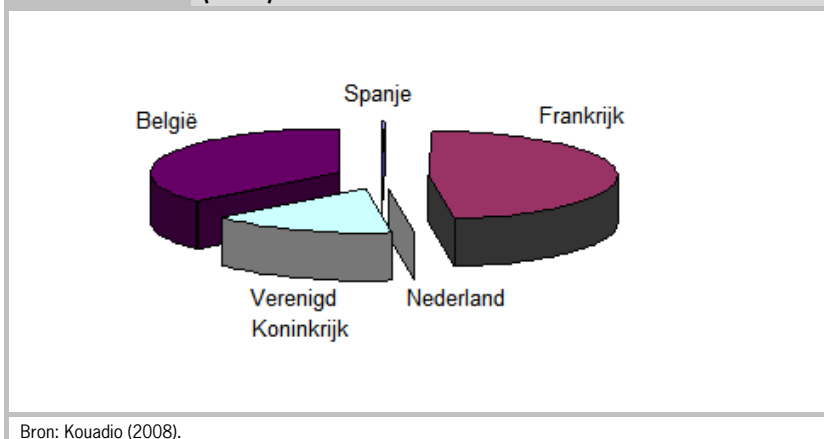
¹ Société pour la Culture de la Banane. Tegenwoordig is de officiële naam veranderd in Société d'Etudes et de Développement de la Culture de la Banane.

Figuur 4.15 Export volume van bananen (variëteit poyo) in Ivoorkust 1996-2006



Bron: Statistiques douanières.

Figuur 4.16 Top 5 importerende landen van bananen uit Ivoorkust (2006)



Bron: Kouadio (2008).

20% van de export voor zijn rekening neemt. De derde grote speler is SCAB dat 7 plantages heeft met een oppervlakte van 348 ha.

Groupe SIIM¹ heeft twee plantages in Ivoorkust (bananen en ananas) maar speelt een belangrijke rol in de import en distributie van fruit en groente in de Europese Unie, de ACP landen en derden en aan het einde van de keten d.m.v.

¹ Société Internationale d'Importation is een Frans bedrijf.

Lachiaille-Bratigny, een Franse handelaar in groente en fruit die de bananen laat rijpen in Frankrijk. Naast SIIM en L-B zijn er een aantal grote en kleine maatschappijen die zich bezighouden met rijping en distributie (zoals Pomona of Agrisol). Canavese is een Frans bedrijf dat bananen vanuit Frankrijk importeert en doorverkoopt.

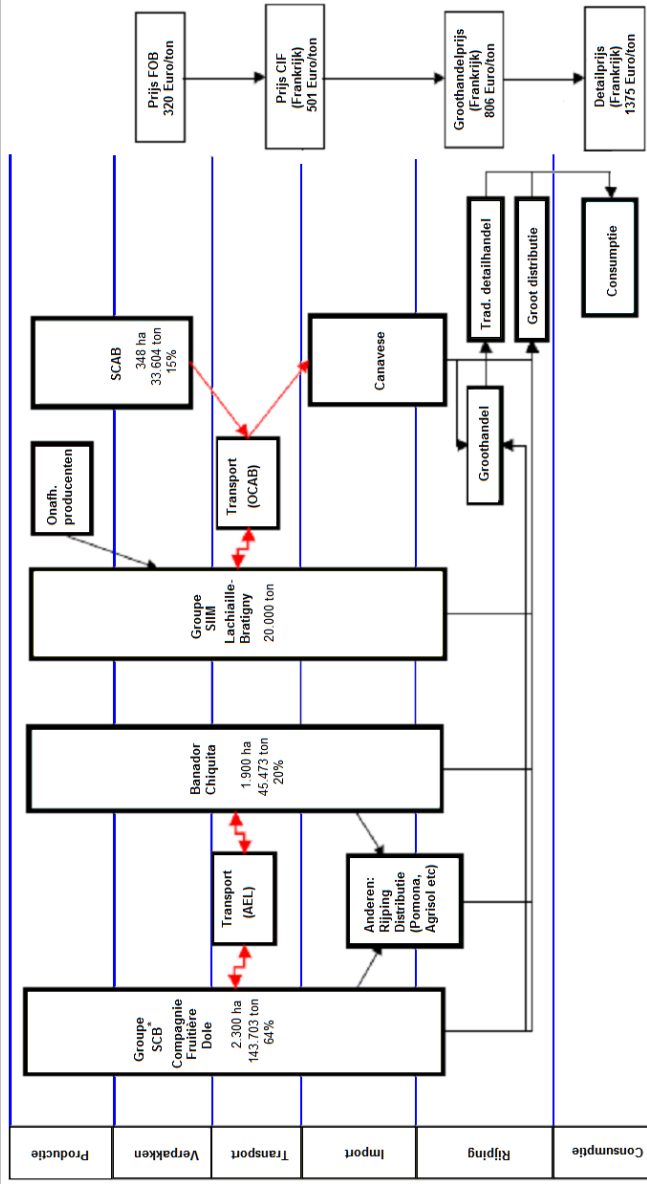
De bananenproducenten in Ivoorkust zijn georganiseerd in OCAB dat opgericht is in 1991. De organisatie houdt zich bezig met het promoten van Ivoriaanse bananen (maar ook ananas en mango's) en transport. Er zijn in feite geen kleine bananenproducenten meer over die voor de exportmarkt produceren, zij verkopen alleen nog aan de binnenlandse markt.

Voor de keten is het belangrijk te weten dat wereldwijd de bananenhandel wordt gedomineerd door vijf grote internationale bedrijven (zoals Dole en Chiquita). Alhoewel dit grote bedrijven zijn, zijn ze klein in vergelijking met grote detailhandel zoals Walmart, Carrefour of Tesco, en zien zich daarom genoodzaakt de prijzen laag te houden, bang om hun marktaandeel te verliezen. Dit is ook te zien in figuur 4.17 dat de gemiddelde prijzen in de keten weergeeft, waarbij FOB staat voor de prijs die voor verscheping geldt en CIF de prijs die na verscheping (in Frankrijk) geldt. De grootste marges worden gemaakt op de vermarkting van bananen binnen Frankrijk, meer dan 50% van de totale marges. Het verschil in prijs tussen de groothandel en de retail (detailhandel) is 71%.

4.5.2 Cacao

Het cacao-beleid van de Ivoriaanse overheid heeft ertoe geleid dat nu op grote schaal cacao wordt verbouwd in Ivoorkust. Het rendement is verbeterd en de productie verdubbelde van ruim 725.000 ton in 1990 naar 1.400.000 ton in 2002 (figuur 4.18). Er zijn ongeveer 600.000 producenten die samen zes miljoen mensen (voornamelijk gezinsleden) onderhouden. Het totale cacao-areal omvat bijna 180.000 km² (9% van het totale landbouwareaal). Bijna al het tropisch regenwoud van Ivoorkust is gekapt voor de houtindustrie en het vrijgekomen land is voor het grootste gedeelte gebruikt om het landbouwareaal uit te breiden, onder meer voor cacao (en koffie).

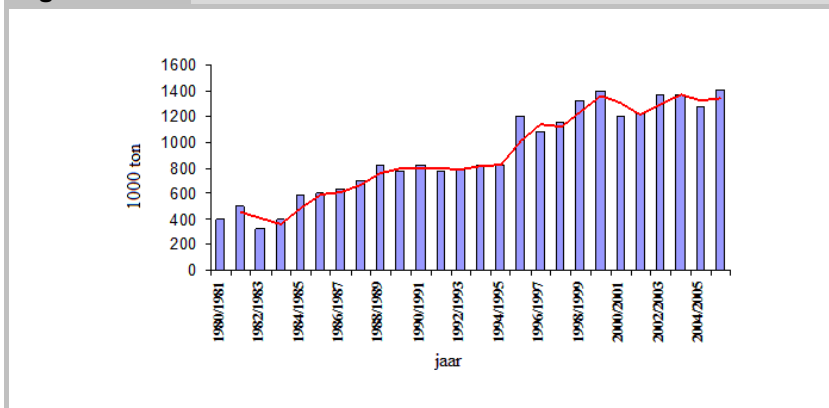
Figuur 4.17 Bananenketen in Ivoorkust



* Société pour la Culture de la Banane

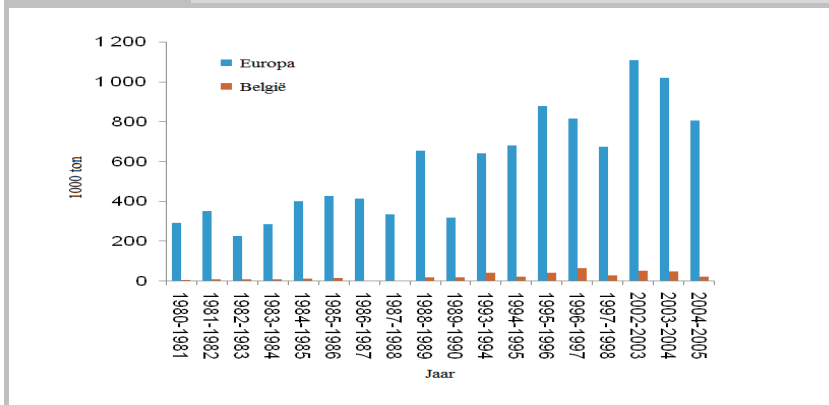
Bron: COGEA.

Figuur 4.18 Productie van cacao in Ivoorkust 1980-2005



Bron: ICCO (2006).

Figuur 4.19 Volume van export naar de Europese Unie en België, 1980-2005



Bron: ICCO (2005); BCC (2007).

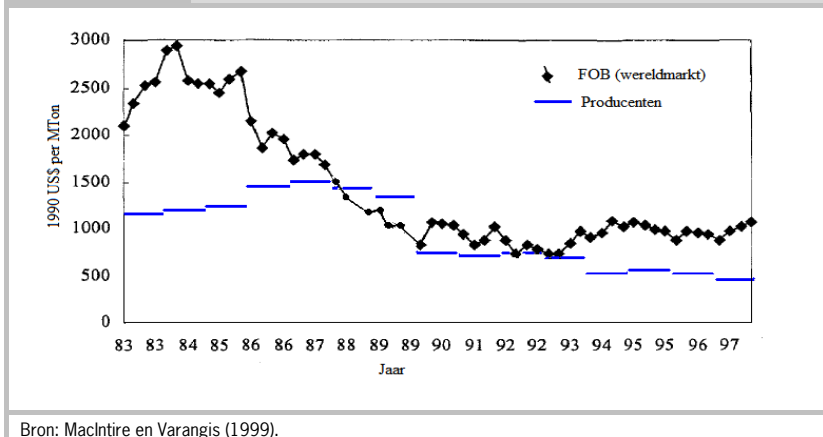
De cacaoproduktie gaat grotendeels naar de Europese Unie, waarvan een relatief klein deel naar België (zie 4.8). Er moet wel bij gezegd worden dat deze cijfers geen informatie geven over de doorvoer van cacao van een van de Europese landen naar België of over verwerkte producten (cacaopoeder, chocola).

Het productiesysteem is weinig veranderd sinds de introductie van cacao in Ivoorkust, behalve dat er nieuwe soorten cacao zijn geïntroduceerd. De bewerking na de oogst is onveranderd gebleven: na de pluk worden de cacaobonen uit de schillen gehaald, gefermenteerd, gedroogd en opgeslagen.

Keten

In de organisatie van de keten is de laatste decennia wel veel veranderd. Nadat Ivoorkust onafhankelijk werd in 1960, kwam de cacao keten onder staatsinvloed en het Fonds voor Ondersteuning en Stabilisatie van Prijzen voor Agrarische Producten¹ werd opgericht, dat in 1990 CAISTAB² werd. Het fonds garandeerde vaste prijzen voor de boeren. Het regelde ook de export door exportquota af te spreken met officieel erkende exporteurs. Een tarievenlijst (*barème*) werd opgesteld, die alle prijzen vaststelde in de keten: van de prijs die de boer kreeg tot de prijs die de exporteur moest betalen. De marges in de keten werden dus vastgesteld door deze tarievenlijst. Het Fonds vorderde een variabele heffing evenredig met het verschil tussen de gerealiseerde exportprijs (afhankelijk van wereldmarktprijzen) en de prijs die genoteerd stond in de tarievenlijst. Alhoewel dit systeem de prijzen stabiliseerde en vaste prijzen aan de boeren garandeerde, was het inefficiënt. Veel van de opbrengsten werden gebruikt om het systeem draaiende te houden (administratie, ambtenaren enzovoort) in plaats van dat het naar de boeren ging. Daarnaast werd het misbruikt als middel om de staatskas te spekken. Ten slotte was het Fonds niet in staat om in tijden van lage wereldmarktprijzen het verschil aan te vullen. In 1991 had het Fonds een schuld van 185 miljard Fcfa of USD 685 miljoen.

Figuur 4.20 Producentenprijs en wereldmarktprijs van cacao, 1983-1997



¹ Caisse de Soutien et de Stabilisation des Prix des Produits Agricoles (CSSPPA).

² Caisse de Stabilisation et de Soutien des Prix des Productions Agricole.

⁴ PVAM (Programme de Ventes Anticipies a la Moyenne).

In de jaren negentig zijn er verschillende hervormingen doorgevoerd. De overheid van Ivoorkust zag zich genoodzaakt om de officiële garantieprijs voor de boeren te verlagen en het systeem van prijsstabilisatie door het berekenen van gemiddelde prijzen over een aantal jaren werd losgelaten. De export van cacao werd gedereguleerd. In 1996 werd een nieuw systeem geïntroduceerd: PVAM.⁴ CAISTAB stelt exportrechten vast (waaraan een hoeveelheid cacao dat in toekomstige jaren geëxporteerd mag worden vastzit, wat een *débloccage* wordt genoemd). Deze rechten worden per opbod verkocht. De prijs voor cacao staat vast: als de exporteurs winst maken betalen ze een heffing (de vastgestelde prijs was lager dan de wereldmarktprijs), en als ze verlies maken krijgen ze compensatie (*soutien*). Dit systeem werd ingesteld om toch een vaste prijs te garanderen aan de producenten.

In 1999 werd de cacaoketen geliberaliseerd: de producentenprijs werd geheel vrij gelaten, het systeem van exportquota (*débloccage*) werd opgeheven en de tarievenlijst (*barème*) werd afgeschaft.

De keten bestaat uit producenten, exporteurs en verwerkers (zie figuur 4.21). Er zijn drie soorten producenten:

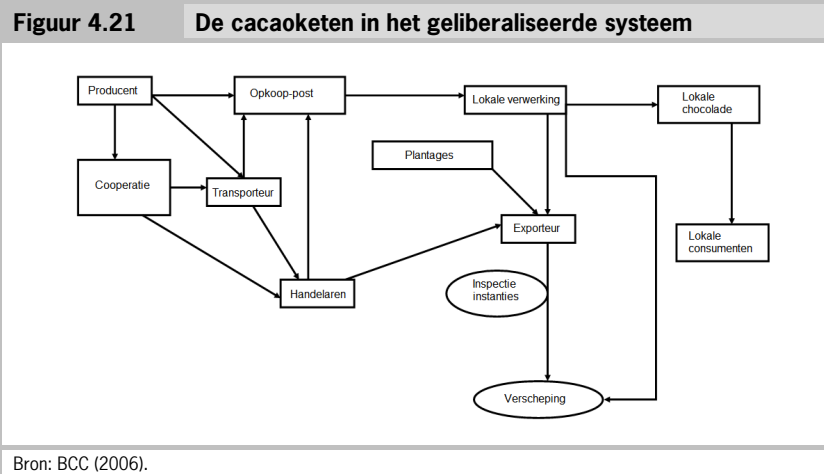
1. familieproductie: 95% van de cacao wordt door kleine producenten en hun familie verbouwd;
2. ondernemingen: ruim 3% van de cacao wordt door grote producenten verbouwd;
3. deeltijd: minder dan 2% van de cacao wordt verbouwd door deeltijd boeren (die naast agrarische activiteiten een baan hebben).

De exporteurs worden meestal bediend door handelaren of coöperaties die de cacao van de producenten opkopen. In sommige gevallen hebben de exporteurs een opkooppunt in de dorpen of bezitten plantages (zoals Touton-Delbau). De grote exporteurs zijn verenigd in GEPEX¹ terwijl de kleinere exporteurs zijn verenigd in UNOCC.²

De verwerkende industrie voor cacao in Ivoorkust bestaat uit vier ondernemingen (SACO, UNICAO, MICAIO en CEMOI-CI) die samen 25-30% van de binnenlandse productie voor hun rekening nemen. Alle vier zijn dochterondernemingen van grote internationale ondernemingen.

¹ Groupement Professionnel des Exportateurs de Café et Cacao.

² Union des Opérateurs de Café-Cacao.



4.5.3 Duurzaamheid productie bananen en cacao in Ivoorkust

Economie: brutomarges en inkomen

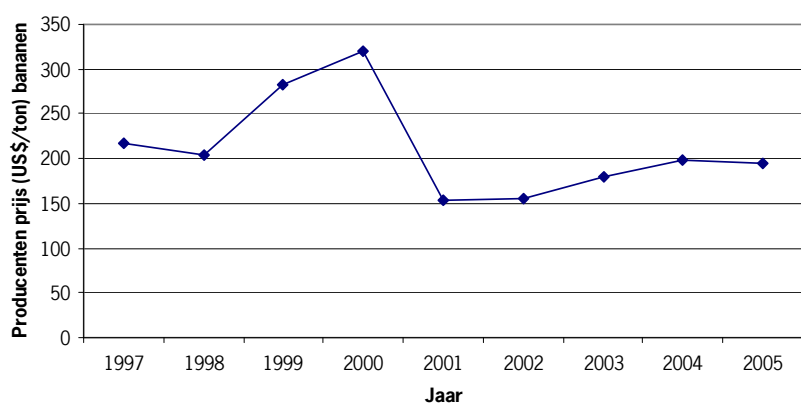
Omdat er weinig informatie is over brutomarges en inkomen, hebben we de informatie over deze twee indicatoren bij elkaar gezet.

- Bananen

De producentenprijzen voor bananen zijn de afgelopen jaren redelijk stabiel gebleven (figuur 4.22), behalve een opleving in 1999 en 2000.

In de periode 1997-1999 fluctueerde de exportprijs tussen 200 à 600 Fc-fa/kg; de netto opbrengst was in die tijd gemiddeld 60 FCFA/kg, wat 10-30% van de wereldprijs is (SOFRECO, 2001).

De bananenketen in Ivoorkust is voor het grootste deel in handen van multinationals en er zijn weinig tot geen kleinschalige producenten die voor de exportmarkt produceren. De grootschalige producenten zijn meestal buitenlandse bedrijven, die het grootste gedeelte van de opbrengst verdienen. Het loon van arbeiders die op de bananenplantages werken is meestal erg laag. De arbeidskosten in Afrika zijn lager dan in Latijns Amerika, maar productiekosten zijn hoger vanwege de slechtere infrastructuur (wegen, communicatie en scheepvaart) en variabele kwaliteit. Om toch te kunnen concurreren met bananen uit Latijns Amerika proberen de bedrijven andere kosten (zoals lonen) zo laag mogelijk te houden.

Figuur 4.22 **Producentenprijs voor bananen in Ivoorkust a)**

a) In 2000 constante prijzen.
Bron: FAOSTAT (2008); WDI (2007).

In Ivoorkust is er begin 2000 een vakbond opgericht binnen de SCB¹ dat tot hogere lonen heeft geleid. Toch zijn de lonen nog steeds lager dan in bijvoorbeeld Kameroen. Veel multinationals zeggen zich te houden aan de conventies van de ILO. Zo ook Compagnie Fruitière, dat 64% van de export in handen heeft. Het betaalt de werkers volgens tabel 4.6. De tarieven zijn dus hoger dan bij de andere plantages. Het lage tarief voor dagwerkers komt nauwelijks boven de

Tabel 4.6 **Lonen van plantagewerkers bij Compagnie Fruitière (2003)**

	Laag tarief (€)	Hoog tarief (€)
<i>Dagwerkers</i>		
Dagelijks (8 uur)	0,75	2,05
Overwerk (per uur)	0,12	0,32
<i>Vaste werkers</i>		
Maandelijks	30,20	85,2
Overwerk (per uur)	0,19	0,53

Bron: Bananalink (2003).

¹ Sociétés d' Etudes et de Développement de la Culture Bananière, dat in handen is van het Franse Compagnie Fruitière.

USD 1 per dag uit. De cijfers zijn uit 2003 dus het zou kunnen dat de tarieven in 2008 hoger liggen. Veel plantages hebben daarnaast secundaire arbeidsvoorwaarden als pensioen, toegang tot gezondheidszorg enzovoort.

De indicator voor inkomen is gebaseerd op deze gegevens en is oranje. De lonen zijn erg laag, en liggen soms onder de USD 1 per dag (voor losse contracten), maar gezien de weinige alternatieven in de regio en omdat de grote plantages naast loon ook vaak secundaire arbeidsvoorwaarden geven is de indicator niet rood maar oranje.

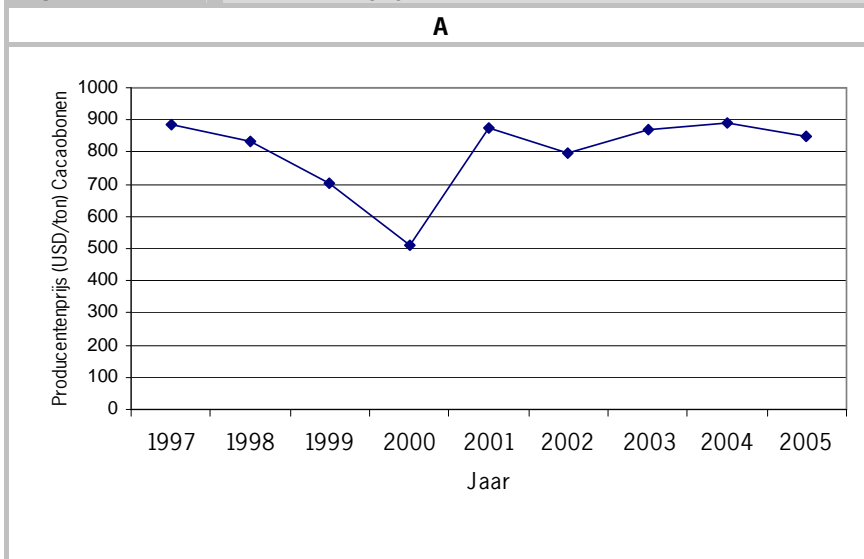
De indicator voor brutomarges is groen, op de rand van oranje. Dit komt omdat de bananensector erg competitief is, de bananenproducenten moeten met (efficiëntere) producenten uit Latijns Amerika concurreren. De marges zijn daarom erg klein, maar nog wel winstgevend en beter voor alternatieve gewassen.

- *Cacao*

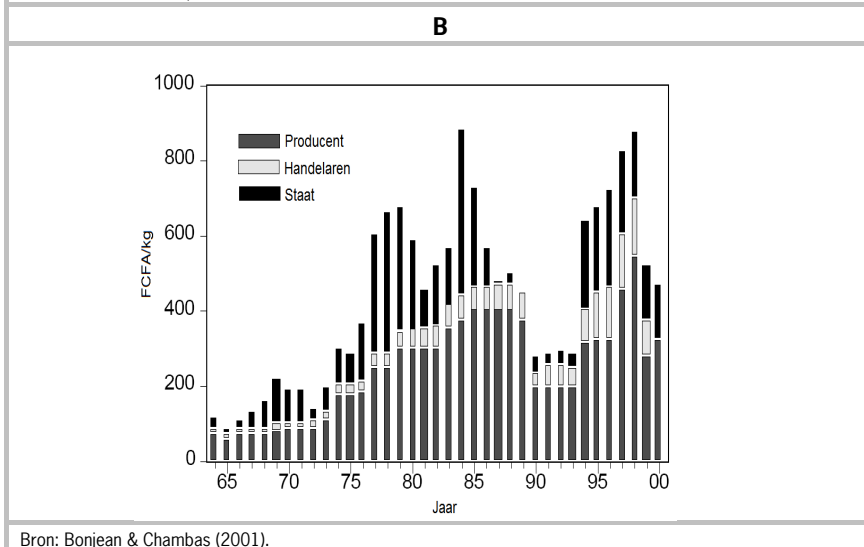
Cacaoproducenten in Ivoorkust zijn voor een groot deel afhankelijk van de wereldmarktprijs van cacao voor hun inkomen. Figuur 4.23a laat zien dat de producentenprijs voor cacao in Ivoorkust in de laatste jaren (sinds 2000) is gestegen, zij het met sprongen en dalingen: na 1997 daalde de prijs om na 2000 weer op te veren. De marges die de marketing tussenpersonen in de keten krijgen (exporteurs, handelaren, transporteurs) liggen meestal op korte termijn vast (Calkins & Ngo, 2005), maar de prijsfluctuaties worden wel geheel aan boeren doorgegeven. Figuur 4.23b laat zien dat het deel van de wereldprijs dat de Ivoiriaanse overheid ontvangt (door heffingen oftewel *prélèvement public*) voor cacao aanmerkelijk fluctueert. Hierdoor krijgen de producenten slechts soms minder dan de helft van de wereldmarktprijs (Bonjean en Chambas, 2001).

De wereldprijs is weer sterk afhankelijk van het aanbod: een kleine toename in productie brengt een grote daling in prijzen weer, omdat de vraag min of meer constant blijft. Ivoorkust heeft zich in de afgelopen decennia gespecialiseerd in cacao en het aandeel in de wereldcacaoproductie is gestegen tot ruim 41% in 2000. Ivoorkust is daardoor gevoeliger geworden voor prijsschommelingen, die zowel invloed hebben op de nationale economie, als op de inkomens van cacaoboeren.

Figuur 4.23 **Producentenprijs voor cacao in Ivoorkust**



In 2000 constante prijzen (gecorrigeerd voor inflatie).
Bron: FAOSTAT (2008); WDI (2007).

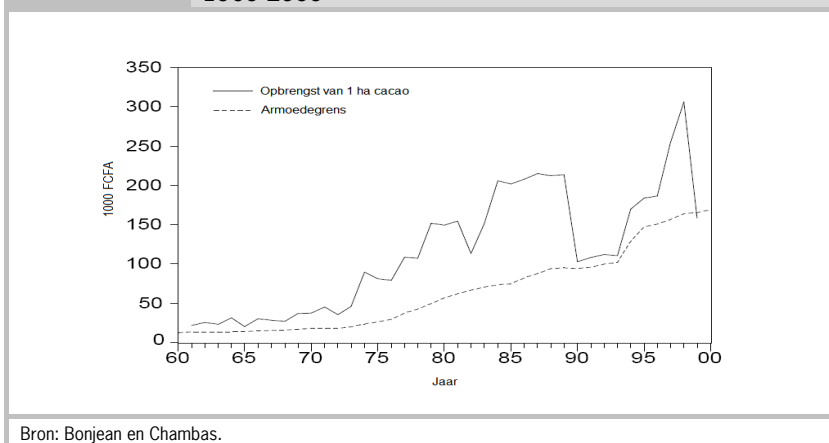


Bron: Bonjean & Chambas (2001).

Over het algemeen is de productiviteit per boer gedaald (Bogetic et al., 2007) en dit heeft tot gevolg dat het inkomen uit cacao productie per hectare is gedaald. Figuur 4.24 toont dat als de prijs van cacao daalt het inkomen van ca-

caoproducenten dicht bij de armoedegrens komt. Daarentegen kan het inkomen tot twee keer boven de armoedegrens liggen als de prijs fors stijgt. Een studie van Calkins & Ngo (2005) onder 229 huishoudens berekent een bruto-inkomen per jaar van gemiddeld USD 860 in 2005. Hier gaan nog wel wat kosten vanaf voor inputs zoals pesticiden en kunstmest maar die vormen slechts 7% van de bruto-opbrengst per ha. Een studie door IITA (2002) berekent dat voor 2000/2001 de gemiddelde bruto-opbrengsten voor een cacaoproducent rond de USD 829 per jaar liggen.¹ Hierbij moet de kanttekening geplaatst worden dat kleine producenten (30% van het totaal) slechts 253 kg cacao verkochten tegen 2903 kg die grote producenten verkochten en middelgrote producenten (38%) 801 kg cacao verkochten. Kleine producenten hadden daardoor een bruto-opbrengst van slechts USD 159, wat veel minder is dan USD 1 per dag, en dus onder de armoedegrens ligt. Middelgrote producenten hadden een bruto-opbrengst van USD 504, wat tegen de armoedegrens van USD 1 per dag aanligt, afhankelijk van gemaakte kosten liggen ze er net boven of net onder.

Figuur 4.24 Opbrengst van cacao in Ivoorkust (in 1.000 FCFA) van 1960-2000



De indicator voor inkomen is oranje, op de rand naar rood. De inkomens van kleine cacaoproducenten zijn erg laag, en liggen soms onder de armoedegrens van USD 1. Alternatieven zijn er in de regio nauwelijks, en cacao geeft in ieder geval een min of meer zeker inkomen.

¹ Gemiddeld heeft een cacaoproducent 4,9 ha en een opbrengst van 1.312 kilo cacao. De prijs voor dat jaar was USD 0,63 per kg.

De indicator voor de brutomarge is groen, op de rand naar oranje. Het is moeilijk om hier een score aan te geven.

Economie: aandeel in inkomen

- Cacao

Cacao vormt meestal een groot aandeel van het inkomen. Een representatieve steekproef naar het inkomen van cacaoproducenten in Ivoorkust toonde aan dat cacaoproducenten 61-70% van hun inkomen uit cacao-opbrengsten verkrijgen, afhankelijk van factoren zoals lidmaatschap van een coöperatie (Calkins & Ngo, 2005). De studie door IITA in 250 dorpen en 1.500 cacaoproducenten geeft aan dat het 66% (IITA, 2002). De indicator is groen.

- Bananen

Er zijn nauwelijks kleine producenten die voor de exportmarkt produceren. De grote producenten huren arbeid in, ofwel via een vast contract ofwel via losse arbeidscontracten. Voor de werkers met een vast contract vormt het inkomen dat zij hiermee verdienen een groot deel van hun inkomen. Voor werkers met losse contracten is hier geen informatie. De indicator is groen.

Maatschappij: werkgelegenheid

- Cacao

Er zijn bijna 550.000 kleine cacaoproducenten van 3 ha en meer dan 56.000 grote producenten van meer dan 3 ha en 29 plantages van gemiddeld 950 ha (RNA, 2001). Geschat wordt dat er zo'n 3 tot 4 miljoen mensen werkzaam zijn in de keten (Global Witness, 2007 geciteerd in achtergrondstudie). Dit betekent dat de cacaosector voor veel werkgelegenheid zorgt in Ivoorkust. De indicator is groen.

- Bananen

In Ivoorkust zijn er weinig kleine producenten die bananen produceren. In de periode 1980-2000 waren er ongeveer 7000 kleine producenten die bananen produceerden. Maar de felle competitie en dalende marges hebben ertoe geleid dat de keten verticaal geïntegreerd werd. Hogere eisen wat betreft kwaliteit was een andere stimulans om de keten verticaal te integreren. De kosten van het opzetten van een nieuwe plantage zijn hoog voor bananen (15-18.000 € per hectare) in vergelijking met ananas (9-12.000 €/ha); mango en papaja zijn nog goedkoper. De productie van bananen in Ivoorkust is ook relatief duur (door de

hoge kosten van inputs en brandstof), in vergelijking met Latijns-Amerikaanse producenten (SOFRECO, 2001). Over een periode van 10 jaar zijn de kleine producenten verdwenen uit de keten. Deze producten cultiveren nu bananen voor de binnenlandse markt. De grote (Europese) producenten die op geïrrigeerde plantages van 100-1.000 ha produceren, nemen nu het grootste deel van de productie voor hun rekening, waarvan er nu 40 zijn. Exporteurs als Chiquita en de Compagnie Fruitière (gelieerd met Dole) zijn verticaal geïntegreerd en hebben hun eigen plantages. Toch biedt de export sector werkgelegenheid voor zo'n 25.000 mensen als ingehuurde arbeiders op de plantages (Lambert, 2002; 2004). In totaal werken er 35.000 mensen in de keten (SOFRECO, 2001). De indicator is groen.

Maatschappij: landeigendom

- Cacao

Van de kleine cacaoproducenten heeft 84% het land in eigendom (legaal of traditioneel recht). Van de grote cacaoproducenten heeft 73% het land in eigendom. De indicator is oranje.

- Bananen

De meeste bananenplantages in Ivoorkust zijn in handen van grote producenten. Landeigendom is voor deze producenten geen probleem. Er is geen informatie met betrekking tot het kleine aantal kleine producenten dat bananen voor de exportmarkt produceert. Omdat er geen rapportages zijn over problemen rond land is de indicator groen.

Maatschappij: slaven of kinderarbeid

- Cacao

In 2001 is op initiatief van twee Amerikaanse senatoren (Elliot Engel en Tom Harkin) een Protocol in het leven geroepen dat de chocolade industrie, West Afrikaanse overheden, georganiseerde arbeid, NGOs en boerengroepen bijeen brengt om de ergste vormen van kinderarbeid en gedwongen volwassenen arbeid in de cacaoketen uit te roeien. Het Internationale Cacao Initiatief¹ is opgericht om het Protocol handen en voeten te geven. Eén van de doelstellingen was dat per juli 2005 alle chocola uit Ivoorkust gecertificeerd zou worden en vrij van

kinderarbeid. Deze doelstelling is niet gehaald.¹ Er is een nieuwe doelstelling gekomen die stelt dat per 1 juli 2008 er een certificatiesysteem moet zijn in 50% van de gebieden die cacao produceren in Ivoorkust (ICCO, 2005).

Een studie onder 1.103 kinderen (PPSSTE, 2005) vond dat kinderarbeid in 2005 nog steeds voorkwam. De studie maakt onderscheid in 4 categorieën van kinderen:

1. ongeschoold en betrokken in gevaarlijk werk (10,2%);
2. geschoold en betrokken in gevaarlijk werk (10,4%);
3. ongeschoold en niet betrokken in gevaarlijk werk (30%);
4. geschoold en niet betrokken in gevaarlijk werk (49,4%).

Dit betekent dat 20.6% van de ondervraagde kinderen betrokken zijn in gevaarlijk werk. Dit houdt meestal het transporteren van (zware) dingen zoals zakken cacao (80%). Meer dan de helft van deze groep (53.6%) waren meisjes. Het relatief hoge percentage meisjes kan verklaard worden door het feit dat ouders liever hun zonen naar school sturen dan hun dochters.

Een studie door IITA (2002) in 250 dorpen en onder 1.500 cacao producenten heeft zich vooral gericht op het verschijnsel dat kinderen uit arme buurlanden (Mali en Burkina Faso) of uit andere regio's van Ivoorkust gerekruteerd worden om (tegen een salaris) op cacao bedrijven in Ivoorkust te werken. Vaak worden de ergste misstanden in deze gevallen gevonden. De studie vond dat 0.94% van de ondervraagde boeren een kind in loonwerk had wat neerkomt op 5.120 kinderen. Daarvan was ongeveer de helft gerekruteerd door een tussenpersoon. Van deze kinderen gaf 29% aan dat ze niet vrij waren om te vertrekken. Nog 29% gaf aan dat ze niet konden vertrekken zonder permissie of omdat ze geen geld hadden. Samen vormt dit 58% van de kinderen die niet of moeilijk kunnen vertrekken. Het grootste gedeelte van de kinderen (94%) kent de tussenhandelaar, en alle kinderen zeiden dat ze vrijwillig waren meegegaan. Meestal (57%) was dat omdat ze dachten dat ze een beter leven konden opbouwen door in de cacao te werken. Minder dan de helft van de kinderen (43%) geeft aan dat ze 'tevreden' waren over het werk, de anderen waren een beetje tevreden (43%), helemaal niet tevreden (6%) of wilden niet antwoorden (14%).

1.84% van de cacao producenten had een kind zonder familieband dat voor hem werkte, wat neerkomt op 12.000 kinderen. De IITA-studie geeft aan dat

¹ Het International Labor Rights Fund is een rechtszaak begonnen tegen Nestlé, Cargill en Archer Daniels Midland. De rechtszaak is in naam van een groep Malinese kinderen gevoerd, die verhandeld waren om in Ivoorkust op cacao bedrijven te werken.

kinderen naast zwaar transport ook betrokken zijn bij andere gevaarlijke activiteiten (tabel 4.7).

De studie geeft ook inzicht in de oorzaak van kinderarbeid. Na de daling van cacao Prijzen en sterkt verminderde opbrengsten, zijn arme cacao producenten meer familiair arbeid gaan gebruiken (waaronder kinderen) en zijn gaan besparen op bijvoorbeeld scholing. Daarbij moet wel aangetekend worden dat de cacao producenten die gerekruteerde kinderen als loonwerkers laten werken, gemiddeld grotere cacao plantages hebben (ongeveer twee keer zo groot). Ook hebben zij meer kinderen met een familieband in dienst, wat erop wijst dat zij de grotere arbeidsbehoefte vervullen met goedkope kinderarbeid.

Tabel 4.7		Geschatte betrokkenheid van kinderen in gevaarlijke activiteiten in cacao in Ivoorkust	
Geschat aantal kinderen dat pesticide aanbrengt. Waarvan:			13.200
< 10 jaar			21%
10-14			50%
15-17			29%
Geschat aantal kinderen dat cacao velden schoonmaakt (wieden enzovoort). a) Waarvan:			71.100
<10 jaar			20%
10-14			50%
15-17			30%
Geschat aantal kinderen dat in alle activiteiten gerelateerd aan productie betrokken is. b) Waarvan:			129.400
<10 jaar			6%
10-14			40%
15-17			54%
a) Dit houdt in het werken met machetes, scherpe messen om te kappen; b) Dit houdt ook het aanbrengen van pesticiden en het schoonmaken van cacao velden in. Bron: IITA (2002).			

Van de kinderen die kinderarbeid verrichten, gaat een deel naar school (tabel 4.8). Het deel van de kinderen dat arbeid verricht en naar school gaat is laag, na het tiende jaar is dit iets meer dan de helft. Kinderen die geen familieband hebben met hun werkgever gaan nog minder naar school: slechts 45%, en kin-

deren die gerekruteerd zijn om in loonarbeid te werken gaan nauwelijks naar school (slechts 22%).

Ondanks het feit dat er veel activiteiten zijn ontplooid om kinderarbeid in Ivoorkust tegen te gaan, en er initiatieven zoals het Cacao protocol zijn genomen, komt kinderarbeid en vooral gevaarlijke kinderarbeid in cacao nog heel veel voor. De indicator is daarom rood.

Tabel 4.8 Schoolgaande kinderen die arbeid verrichten in cacao, Ivoorkust (in %)	
Leeftijd werkende kinderen	%
6-9	64,6
10-14	55,7
15-17	24,2
Zonen en dochters van cacao producent (6-17)	56,6
Andere familieleden (6-17)	54,2
Geen familie (6-17)	44,9
Gerekruteerde kinderen (6-17)	22%
Bron: IITA (2002).	

- Bananen

Er zijn geen aanwijzingen te vinden dat er ook kinderarbeid in bananenproductie is te vinden in Ivoorkust. De indicator is groen.

Maatschappij: ondervoeding

- Cacao

Het percentage van kinderen onder vijf jaar die ondervoed zijn (die beneden het normale gewicht zitten) is 20% (INS, 2007). In de regio's die voornamelijk cacao produceren zijn, schommelt het percentage tussen de 18 en 22%. Rond 34% van de kinderen onder vijf jaar is in groei achtergebleven waarvan 16% ernstig. In één van de cocaproducerende gebieden (Sud-Ouest) is dit zelfs 41%.

Alhoewel exacte cijfers missen die de productie van cacao aan ondervoeding koppelen, lijkt het erop dat cacao productie niet tot vermindering van ondervoeding leidt. Omdat er te weinig gegevens zijn, is de indicator niet aangeven.

- Bananen

Er zijn geen gegevens beschikbaar over de voedingstatus van kinderen gerelateerd aan bananenproductie. Omdat er te weinig gegevens zijn, is de indicator niet aangegeven.

Ecologie: biodiversiteit

- Cacao en bananen

Ivoorkust heeft in totaal 10.4 miljoen ha bos, waarvan 3.24% plantagebos is. Dit is 32.7% van het totale landoppervlakte. Na de onafhankelijkheid is er veel tropisch regenwoud verloren gegaan: het bos werd gekapt voor hout waarna het land werd gebruikt voor commerciële gewassen zoals cacao en koffie. Het meeste bos in Ivoorkust is productiebos voor hout (88.7%). Slechts een klein deel is beschermd of wordt geconserveerd (11%). Het Tai Nationale Park vormt het grootste deel hiervan. Het park is het laatst overgebleven stuk primair regenwoud en bevat veel zeldzame dieren en planten. De laatste 15 jaar heeft er een netto herbebossing plaatsgevonden (met 0.1% per jaar). Dit is vooral productiebos (Butler, 2007; FAO, 2007).

De teelt van bananen of cacao gaat niet ten koste van natuurgebieden. Het areaal van cacao is de afgelopen 10 jaar licht gedaald naar 1.8 miljoen ha en het areaal van bananen is zelfs flink gedaald met meer dan 200% (FAOSTAT, 2008). De indicatoren voor bananen en cacao zijn daarom groen.

Ecologie: water

- Cacao

Over het algemeen wordt er geen irrigatie gebruikt voor cacao en de indicator is groen.

- Bananen

Voor de productie van bananen wordt wel irrigatie gebruikt (SOFRECO, 2002). Maar er zijn geen berichten dat het vooralsnog tot problemen leidt, dus de indicator is groen.

Ecologie: pesticidengebruik

- Cacao

Voor cacaoproductie worden er weinig inputs gebruikt, door de lage inkomsten zijn de producenten op inputs gaan besparen.

Tabel 4.9 Gebruik van inputs voor cacao in Ivoorkust			
	Gemiddelde uitgaven (in USD/ha/jaar)		% van producenten die inputs gebruiken
	alle producenten	producenten die inputs gebruiken	
Kunstmest	3,82	7,27	14,3
Pesticiden	6,83	13,00	50,8
Totaal	10,65	20,28	52,5

NB: Gemeten in 2001 prijzen.
Bron: Nkamleu et al. (2007).

Het gebruik van inputs wordt vaak geassocieerd met milieuproblemen vanwege het overmatige gebruik. In Sub-Sahara Afrika daarentegen is er een probleem van te weinig gebruik, de cacao opbrengsten (in kg/ha) liggen onder die van veel Aziatische landen. Tabel 4.9 geeft aan dat weinig producenten kunstmest gebruiken, en dat slechts de helft pesticiden gebruikt. Van de producenten die pesticiden gebruiken ligt de hoeveelheid die ze gebruiken laag. Ter vergelijking: in Kameroen gebruiken producenten twee keer zoveel. Ondanks het lage gebruik, blijkt dat er potentiële gezondheidsproblemen kunnen optreden: in 62% van waterputten in de buurt van cacao-velden zijn er resten van pesticiden gevonden. De hoeveelheden liggen boven de voorgeschreven normen of komen van pesticiden die verboden zijn (Traoré et al., 2006). Er zijn echter geen rapporten te vinden die over de negatieve effecten van deze pesticidenresiduen berichten. De indicator is daarom oranje.

- Bananen

Het gebruik van pesticiden ligt relatief hoog, in 1993 vormden de uitgaven voor pesticiden in bananenproductie 81% van het landelijke totaal. Uitgaven voor kunstmest vormden echter slechts 2%. In totaal werd er 604.000 FCFA/ha (of ongeveer 1.200 USD/ha) uitgegeven aan inputs voor bananenproductie, terwijl voor ananas bijvoorbeeld slechts 232.000 FCFA/ha (of 460 USD/ha) werd uitgegeven (Fleischer et al., 1998). Na katoen heeft bananenproductie het hoogste inputgebruik. Het hoge pesticidengebruik is onder andere het gevolg van de hoge vatbaarheid voor ziektes van bananenplanten.

Het pesticidengebruik heeft een negatief effect op het milieu. In gebieden waar bananen worden gecultiveerd zijn resten gevonden van organochlorides (Aldrine, Dieldrine, Endrine) in hoge concentraties (Fleischer et al., 1998). Een

andere studie naar vervuiling (onder andere door pesticiden) in rivieren en lagunes heeft echter uitgewezen dat er geen milieuprobleem was in 1995. Het gehalte aan organochloride werd in zeer lage concentraties gevonden (Wandan en Zabik, 1996). Daarbij moet wel gezegd dat deze studie 10 jaar oud is, en dat het hoge pesticidengebruik in die 10 jaar wel tot milieuproblemen heeft geleid, er is alleen geen bewijs voor te vinden. De indicator is oranje.

4.6 Tanzania¹

4.6.1 Koffie

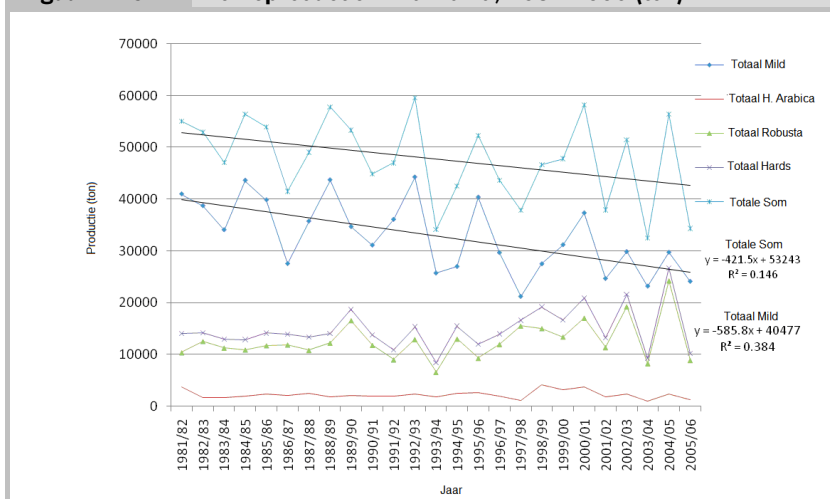
Tanzania produceert zowel arabica (60%) als robusta (40%) koffie (ICO, 2008). Tussen 1982 en 2006 werd jaarlijks gemiddeld 48.000 ton koffie geproduceerd, waarbij de jaarlijkse productieniveaus sterk schommelen als gevolg van de tweejaarlijkse cyclus van de arabica koffieplant. Over het algemeen kan echter een neergaande trend worden waargenomen (figuur 4.25). In 2007 werd 52.000 ton koffie geproduceerd.

In elf van de vijftientig regio's in Tanzania wordt koffie geproduceerd, maar vijf regio's zijn de belangrijkste producenten: Kagera (30%), Kilimanjaro (23%), Mbeya (18%), Ruvuma (15%) en Arusha (11%). In het noorden (Kilimanjaro en Arusha) zijn de bedrijven relatief klein (0,25 ha) en wordt koffie samen verbouwd met bananen en andere jaarlijkse gewassen, terwijl de bedrijven in het zuiden wat groter zijn (1 ha) en koffie daar vaak het enige gewas is.

De winstgevendheid van de koffieproductie wordt grotendeels bepaald door de wereldprijzen. De daling van de prijzen sinds 1997 heeft ervoor gezorgd dat koffie niet langer een stabiele inkomstenbron is. Momenteel leveren andere gewassen, zoals bananen en tuinbouwproducten, meer op. Het wisselkoersbeleid van de Tanzaniaanse regering heeft bovendien altijd invloed gehad op het inkomen van de koffieboeren. In het midden van de jaren zeventig/begin jaren tachtig werd de Tanzaniaanse shilling overgewaardeerd, waardoor de koffieboeren minder shilling voor een verdiende dollar terugkregen. De devaluatie van de shilling in de jaren negentig betekende een betere exportpositie, maar maakt geïmporteerde inputs juist weer duurder. Dit had tot gevolg dat er nog minder inputs werden gebruikt, waardoor het inkomen door de gestegen prijzen minder werd beïnvloed.

¹ Deze paragraaf is grotendeels gebaseerd op de studie van Temu en Temu (2008).

Figuur 4.25 Koffieproductie in Tanzania, 1982-2006 (ton)



De daling van de productie doet zich vooral voor in de noordelijke regio's, terwijl de productie in het zuiden juist toeneemt. De productieafname in het noorden kan vooral worden toegeschreven aan een tekort aan land en diversifiëring naar andere gewassen en veeteelt. Arusha en Kilimanjaro produceren nu ook veel tuinbouwproducten en snijbloemen voor de export. Een andere reden is de stijgende prijs van kunstmest en bestrijdingsmiddelen. In het zuiden zijn er minder mogelijkheden om te diversifiëren, waardoor de productie hier nog steeds stijgt.¹

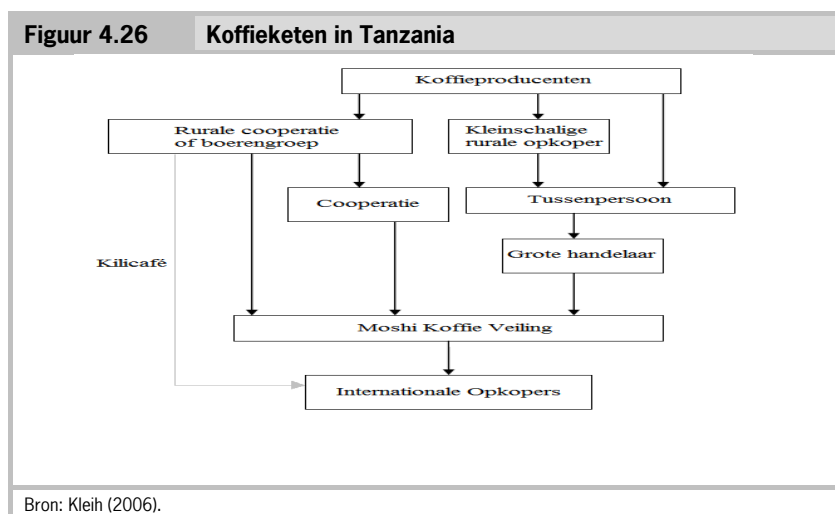
De keten na de liberalisatie van de koffiemarkt is uitgebeeld in figuur 4.26. Hier moet worden vermeld dat de laatste jaren de Amerikaanse NGO Technoserve² actief is geweest om delen van de Tanzaniaanse koffiesector te transformeren tot een producent van hoge kwaliteit en specialiteitskoffie (*specialty*). Een onderneming waarvan de koffieboeren eigenaar zijn is opgericht (Kilicafe), dat diensten aanbiedt aan de boeren en dat koffie vermarkt op zowel de centrale koffieveiling in Moshi als direct aan internationale kopers van specialiteitskoffie zoals Peets en Starbucks.³ Dus niet alle koffie gaat via de Moshi veiling.

¹ Ook hier zullen de boeren last hebben van gestegen prijzen voor inputs, waardoor het gebruik ervan waarschijnlijk nog verder zal dalen.

² Zie www.technoserve.org/work_impact/locations/tanzania.aspx en www.kilicafe.com/.

³ In het verleden waren boeren verplicht de koffie via de Moshi-veiling te verkopen, wat de prijzen drukte, omdat ze niet rechtstreeks aan opkopers konden verkopen die een meerprijs bereid zijn te betalen voor hoge kwaliteit. Technoserve heeft voor elkaar gekregen dat voor Kilicafé de Moshi-veiling omzeild kan worden.

De belangrijkste exportbestemmingen voor Tanzaniaanse koffie zijn Duitsland (31%), Japan (27%), Italië (13%) en de VS (8%). België heeft een aandeel van 6%.



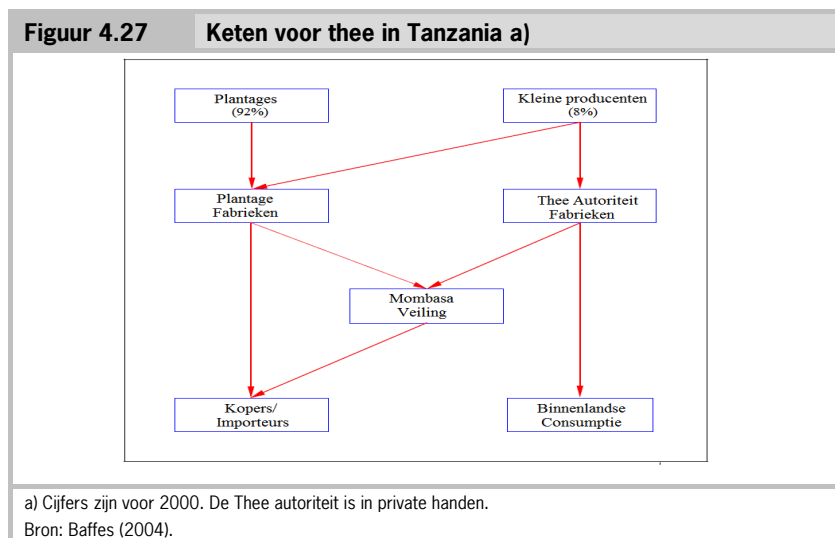
4.6.2 Thee

De Tanzaniaanse theeproductie is ontstaan in de koloniale tijd en wordt nog altijd sterk beïnvloed door het koloniale verleden. De theeproductie is in 1902 geïntroduceerd door Duitse immigranten. Na de Tweede Wereldoorlog zijn de plantages overgenomen door de Britten. In de koloniale tijd mocht de lokale bevolking niet zelf thee verbouwen, maar alleen werken op de plantages. Na de onafhankelijkheid werd de Tanzaniaanse Thee Autoriteit (TTA) opgericht en ontwikkelde de theeproductie zich snel. In 1981 was het theeareaal ruim 19.000 ha, waarvan 50% eigendom was van kleine boeren. In de jaren tachtig ging het economisch bergafwaarts met Tanzania en was de TTA niet meer in staat om de kleine boeren (financieel) te ondersteunen. In de periode 1978-1984 daalde de productie van 18.400 naar 14.800 ton. Veel kleine boeren stopten in die tijd met de theeproductie.

Van 1990 tot 2002 steeg de productie van 18.000 ton naar 27.000 ton, maar in de afgelopen vijf jaar (2002-2006) heeft de sterkste groei plaatsgevonden. In 2006 produceerde Tanzania 39.000 ton thee, waarvan 12% door kleine boeren (vaak op minder dan een hectare) en de rest door plantages (vaak groter dan 1.000 ha). De kleine boeren hadden echter een aandeel van 51% in het

totale theeareaal van ruim 23.000 ha, wat erop duidt dat de productiviteit op de plantages veel hoger ligt (ruim twaalfmaal zo hoog).

Thee wordt in Tanzania geteeld dichtbij verwerkingsfaciliteiten door de beperkte houdbaarheid van de verse theebladeren (verwerking dient kort na de pluk plaats te vinden). De theeproductie vindt plaats in de regio's Mbeya en Iringa in het zuiden (in de districten Rungwe, Kilolo, Njombe en Mufindi), in de regio Kagera in het noordwesten (districten Bukoba en Muleba) en in de regio Tanga in het noordoosten (districten Lushoto, Korogwe en Muheza). Volgens Temu en Temu (2008) is er potentieel voor een verviervoudiging van het theeareaal naar 100.000, wat moet leiden tot een productie van 1,3 miljoen ton. De keten voor thee wordt getoond in figuur 4.27.



In 2006/07 exporteerde Tanzania 28.318 ton thee ter waarde van USD 39 miljoen. Hiermee is thee het vijfde belangrijkste exportproduct, na koffie, katoen, tabak en cashewnoten. De belangrijkste exportbestemmingen voor Tanzaniaanse thee zijn Kenia (58% - voor verdere verwerking/vermenging), Verenigd Koninkrijk (13%), Zuid-Afrika (9%), Pakistan (7%) en Nederland (7%). België heeft een aandeel van 1,4%.

4.6.3 Duurzaamheid productie koffie en thee in Tanzania

Economie: brutomarge

- Koffie

De brutomarge voor koffieproductie hangt mede sterk af van de opbrengst per koffiestruik en de plantingdichtheid (tabel 4.10). Er is een groot verschil tussen traditionele koffie en verbeterde koffie. De brutomarge voor nieuwe variëteiten (hoger opbrengst, grotere resistentie tegen ziekten) is dus bijna drie keer zo hoog. Ondanks de verslechterde toestand zijn de inkomsten uit de koffieproductie in veel gevallen gemiddeld hoger dan inkomsten uit alternatieve bezigheden (tabel 4.10). De productie van tomaten heeft een zeer hoge brutomarge, maar daarbij moet wel de kanttekening worden gezet dat over het algemeen de teelt van tomaten hogere risico's (zoals mislukking van de oogst) en hogere arbeidskosten met zich meebrengt, die niet in de brutomarge zijn meegenomen. Daarom is er voor gekozen om de indicator op groen te zetten.

Tabel 4.10 Brutomarges voor koffie en thee en alternatieve gewassen	
Gewas	Gemiddelde brutomarge per hectare per jaar (in USD)
Thee kleine producenten	150
Thee middelgrote producenten	416
Traditionele koffie	458
Verbeterde koffie a)	1.316
Mais	193
Rijst	407
Tomaten	1.664

a) Nieuwe variëteiten met hoger opbrengst en grotere resistentie tegen ziekten.
Bron: Achtergrond studie Temu en Temu (2008).

- Thee

De gemiddelde brutomarge voor thee ligt een stuk lager dan voor koffie, en hangt sterk af van de schaalgrootte van de productie. Voor kleine boeren in het district Rungwe ligt het inkomen op 162.000 Tsh per hectare per jaar (USD

127), terwijl het inkomen voor middelgrote producenten in Mufindi op 531.000 Tsh (USD 416) per hectare per jaar ligt.

De theeboeren maken gemiddeld een operationele winst rond 40% (nettomarge als aandeel in opbrengst van de groene theebladeren). De winst/het inkomen voor producenten en werknemers ligt relatief hoger dan in de voedselproductie. Tabel 4.10 geeft aan dat de brutomarges in thee gemiddeld hoger zijn dan voor maïs, maar onder die van rijst en tomaten liggen. Kleine theeproducenten daarentegen hebben een brutomarge die nog onder die van maïs ligt. De indicator is oranje.

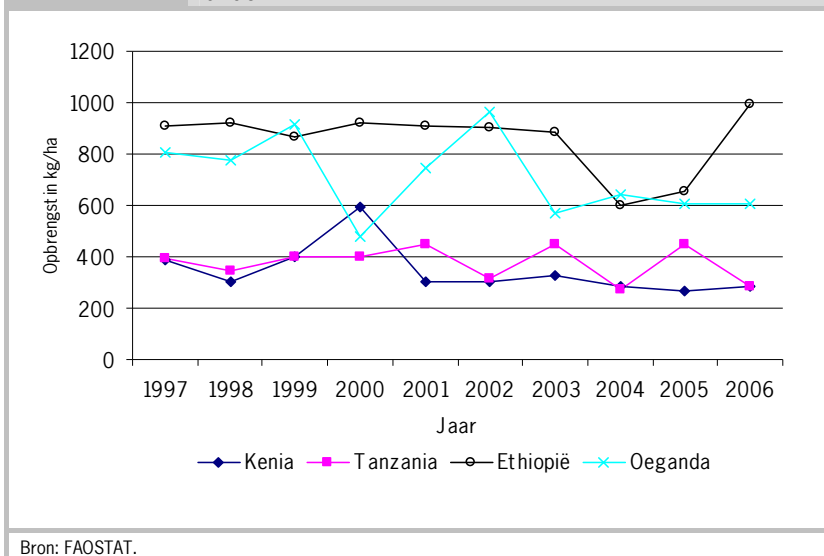
Economie: inkomen

- Koffie

Het inkomen per gewerkte mandag bedraagt met de traditionele variëteiten minder dan 1 euro per dag, terwijl het boven de 2 euro zou kunnen uitkomen in het geval er nieuwe variëteiten verbouwd worden. Zoals gesteld onder het stuk over brutomarges, zijn de inkomsten uit de koffieproductie gemiddeld hoger dan inkomsten uit alternatieve bezigheden.

Het inkomen van de producenten hangt af van de grootte van het bedrijf en de hoeveelheid koffie die kan worden geproduceerd. Middelgrote en grote boeren profiteren van de schaalgrootte en hebben een redelijk inkomen. Kleine boeren daarentegen hebben het een stuk moeilijker, alhoewel ze meestal wel een betere kwaliteit koffie produceren. Over het algemeen kunnen koffieboeren in Tanzania een hoger inkomen krijgen door betere kwaliteit te produceren; Tanzania staat vooralsnog niet bekend als producent van hoge kwaliteit. Ook de opbrengsten per hectare zijn in Tanzania laag vergeleken met buurlanden Oeganda en Ethiopië (hoewel buurland Kenia op hetzelfde niveau zit zoals figuur 4.28 laat zien). Sommige koffievareteiten die in Tanzania voorkomen zouden voor hoge kwaliteit kunnen zorgen, maar door slechte verwerking en vermarkting wordt die kwaliteit meestal niet gehaald. De boeren die verbonden zijn aan Kilicafe krijgen een betere prijs en ook een hoger inkomen. Slechts een minderheid van de boeren is in staat om de markt voor specialiteitskoffie te bedienen, terwijl de meerderheid nog steeds afhankelijk is van koffie van mindere kwaliteit en lagere prijzen voor hun inkomen.

Figuur 4.28 Koffieopbrengst (kg/ha) in Tanzania vergeleken met buurlanden



Tabel 4.11 Koffieprijsen 2004-2006 Moshi veiling Tanzania

(USD per 50kg zak schone koffie)	Milde Arabica		Harde Arabica		Robusta	
	2005/2006	2004/2005	2005/2006	2004/2005	2005/2006	2004/2005
K1	101,37	74,3	85,52	42,64	48,79	31,68
K2	108,74	86,64	86,05	56,76	51,35	29,81
K3	115,9	103,12	81,46	75,67	58,43	35,54
K4	108,49	99,63	81,93	89,8	50,97	46,39
Directe Export	147,82	127,37	77,11	80	50,97	42,9

Bron: Kleih et al. (2006).

Tanzania's productie- en marketingsystemen werken in het nadeel van de primaire producenten. Zij ontvangen slechts een klein deel van de wereldmarktprijs voor hun koffie. Spelers hoger in de keten, zoals de bezitters van merken, blenders, primaire verwerkingsfabrieken, dienstverleners (agenten en veilingen) en transporteurs romen een groot deel van de prijs af. De winstgevendheid van de koffieproductie wordt ook bepaald door de heersende wereld-

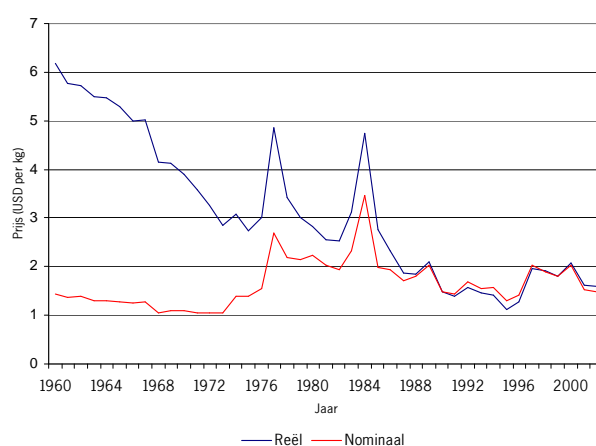
prijzen. De daling van de prijzen sinds 1997 heeft ervoor gezorgd dat koffie niet langer een stabiele inkomstenbron is (tabel 4.11).

De indicator is oranje. Alhoewel het inkomen van koffieproducenten soms minder is dan USD 1 per dag, is het inkomen nog steeds hoger dan voor alternatieve inkomstenbronnen.

- Thee

Ook voor thee geldt dat de producenten slechts een klein deel van de wereldmarktprijs ontvangen voor hun thee. De andere spelers in de keten ontvangen het grootste deel. De grote en middelgrote producenten weten een redelijk inkomen te realiseren, terwijl kleine producenten het moeilijk hebben, hoewel geldt dat kleine producenten over het algemeen betere kwaliteit (kunnen) leveren. De meeste producenten in Tanzania leveren lage kwaliteit, onder andere omdat vooral de kleine producenten niet zijn overgeschakeld naar nieuwere gewasvariëteiten. Toch lijkt het erop alsof de hervormingen in de theesector vruchten afwerpen. De kwaliteit van thee is de laatste jaren verbeterd en de prijzen van Tanzaniaanse thee op de Mombasa veiling¹ zijn dan ook gestegen.

Figuur 4.29 Mondiale theeprijzen in reële en nominale termen, 1960-2002



NB: Reële prijzen zijn gecorrigeerd voor inflatie (basisjaar is 1990).
Bron: Baffes (2004).

¹ Op de Mombasa veiling in Kenia wordt de meeste thee geveild.

³ Ongeveer 20% van de thee die in Tanzania wordt geproduceerd is voor binnenlandse consumptie.

De reële theeprijzen op de wereldmarkt zijn in de afgelopen decennia gedaald, hoewel van 1995 tot 2002 de prijzen iets gestegen zijn (figuur 4.29). Gecombineerd met de lage en constant gebleven opbrengsten per hectare in Tanzania betekent dit dat de inkomens voor de theeproducenten alleen maar zijn gedaald in de afgelopen decennia.

Thee is geschikt om door kleine producenten te worden geproduceerd, maar er zijn verschillende problemen die ertoe leiden dat kleine theeproducenten in Tanzania moeite hebben om een goed inkomen te genereren. De meeste producenten produceren lage kwaliteit voor een lage prijs en de binnenlandse en buitenlandse vraag hiervoor is kleiner dan het aanbod.³ Maar naast lage prijzen zijn er ook problemen rondom late betalingen aan producenten door de *Tanzanian Tea Board*. De keten heeft problemen met afgetakelde en inefficiënte verwerkingsfaciliteiten, gebrekkige transportfaciliteiten and slechte wegen, waardoor de kwaliteit van de verwerkte thee slecht is en prijzen laag zijn (Duygan and Bump, 2007). Figuur 4.30 laat zien dat vergeleken met buurland Kenia, de opbrengsten in Tanzania een stuk lager liggen.

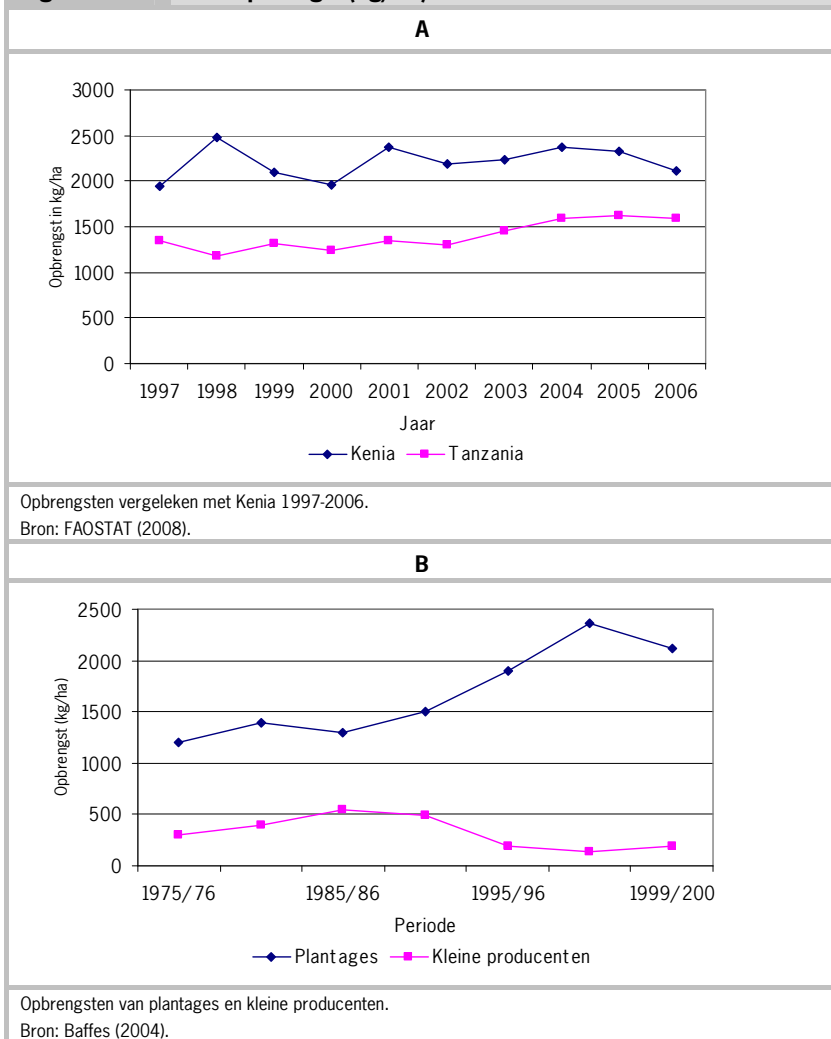
Het inkomen per gewerkte mandag komt voor de kleine boeren uit op 30 to 45 eurocent, terwijl de middelgrote boeren ongeveer 1,40 euro verdienen. De indicator is oranje, omdat de opbrengsten (in Tsh) zo laag zijn, vergeleken met buurlanden, maar toch nog hoger zijn dan alternatieve inkomensbronnen.

Economie: aandeel van het inkomen uit gewas in gezinsinkomen

- Koffie

Een studie gedaan onder koffieproducerende huishoudens in twee districten (Kilimanjaro en Ruvuma) laat grote verschillen zien tussen beide districten. In Kilimanjaro maakt het inkomen verdiend met koffie slechts 9% uit van het totale inkomen van koffieproducenten. Dit duidt erop dat de koffieproductie relatief gezien aan belang heeft ingeboet. In Ruvuma verdienen koffieproducenten echter 44% van hun inkomen met koffie, wat wel duidt op een grote afhankelijkheid van de koffieproductie (Sarris et al., 2006). In heel Tanzania is het inkomens-aandeel voor koffie 11% voor de koffieboeren (BACAS, 2005). Veel boeren in Tanzania diversifiëren hun inkomen omdat de prijzen van commerciële gewassen zoals koffie fluctueren. Daarnaast zijn de prijzen in de laatste jaren alleen maar gedaald, waardoor boeren ook zijn gaan diversifiëren in voedselgewassen en niet-landbouw. Omdat in sommige districten het aandeel van het inkomen uit

Figuur 4.30 Theeopbrengst (kg/ha) in Tanzania



koffie in het totale inkomen hoger is dan 30%, is ervoor gekozen om de indicator oranje te maken.

- *Thee*

Geen informatie voor thee.

Maatschappij: werkgelegenheid

Koffie en thee worden veelal door kleine boeren gecultiveerd en vereisen relatief veel arbeid, dat veelal door gezinsleden wordt geleverd. De koffie sector biedt werkgelegenheid aan meer dan 400.000 huishoudens, waarvan 95% op kleinschalige wijze koffie produceren (op minder dan 1-2 ha). De theesector biedt werkgelegenheid voor ongeveer 50.000 huishoudens. De indirecte werkgelegenheid in de theesector ligt rond de 2 miljoen banen (Baffes, 2004; 2003). De indicatoren voor werkgelegenheid zijn daarom groen.

Maatschappij: landeigendom

Hoewel veel land in Tanzania niet officieel als eigendom is geregistreerd, valt het meestal wel onder gewoonterecht en zijn de rechten die hieraan ontleend worden zeker. Op nationaal niveau valt 77% van de landbouwgrond onder gewoonterecht, waarvan het meeste land van generatie op generatie in de familie blijft (soort erfrecht). Wel is het zo dat vrouwen relatief minder vaak landrechten bezitten. In het noorden is land wel schaarser dan in het zuiden (BACAS, 2005). Beide indicatoren zijn oranje.

Maatschappij: ondervoeding

Ondervoeding komt veel voor in de arme plattelandsgebieden. In gebieden waar koffie en thee worden geteeld is het percentage ondervoede mensen relatief lager en is de voedselzekerheid hoger dan het nationaal gemiddelde. De koffie- en theeproducerende regio's Iringa, Mbeya en Ruvuma zijn tegelijkertijd ook de regio's waar veel voedselgewassen worden verbouwd (hoofdzakelijk maïs). De teelt van cash crops leidt in deze regio's dus niet tot een tekort aan voedsel. De indicator is daarom groen voor beide gewassen.

Maatschappij: slaven- en kinderarbeid

- Koffie

Er is een klein aantal rapportages dat melding maakt van kinderarbeid op koffieplantages, vooral in de periode waarin koffie wordt geplukt. In 2002 beschreef een rapport van de International Labour Organization (ILO), dat kleine koffieboeren in Kagera en Mbeya (Rungwe) vooral met gezinsarbeid werken. Op de koffieplantages in Arusha worden echter wel kinderen ingezet als koffieplukkers. Op vier locaties (Nitin, Shah, Tinga Tinga en Kiran) werkten ongeveer 1.200 kinderen in de leeftijd van 10-14 jaar. De meeste kinderen gingen ook naar school op de plantages, hoewel de schoolprestaties wel degelijk negatief werden beïnvloed door het werk op de plantages. Tijdens het werk werden de

kinderen aan allerlei risico's blootgesteld: slangen- en insectenbeten, longontsteking, en huidziekten (door een gebrek aan bescherming tegen bestrijdingsmiddelen). De belangrijkste reden waarom de kinderen werken ligt in het lage inkomen van de ouders. De indicator is rood, omdat het volgens de ILO om de categorie van *worst form of child labour* ging (Nchahaga, 2002).

- *Thee*

Ook voor de theesector bestaat er een klein aantal rapportages dat melding maakt van kinderarbeid op theeplantages. Een rapport van de ILO heeft geconcludeerd dat er sprake is van de *worst form of child labour* op zowel kleine als grote bedrijven (plantages). Er werd geschat dat er ongeveer 1.000 kinderen onder zeer slechte omstandigheden werken in de districten Lushoto en Rungwe (Gonza en Moshi, 2002). Volgens Msangi (2005) zijn kleine theeboeren echter genoodzaakt om gebruik te maken van familie- en kinderarbeid, omdat de concurrentie om arbeiders erg groot is. De indicator is rood.

Ecologie: waterverbruik

Koffie en thee worden in Tanzania grotendeels niet geïrrigeerd en zijn dus regenafhankelijk. Er zijn geen problemen rondom waterverbruik veroorzaakt door deze gewassen en de indicator is daarom groen voor beide. Wel bestaat de kans dat de koffieboeren in het noorden (Arusha en Kilimanjaro) in de toekomst te maken krijgen met watertekorten, omdat de sneeuwkap op de Kilimanjaro aan het smelten is. Hierdoor zal in de toekomst minder smeltwater beschikbaar zijn voor irrigatie. Slechts 20% van de huishoudens in rurale gebieden waar koffie en thee wordt geteeld heeft rechtstreeks toegang tot water voor huishoudelijk gebruik (Temu en Temu, 2008). De indicatoren is groen voor beide gewassen.

Ecologie: bodemgebruik

Veel koffie- en theeplantages zijn kleinschalig en de productie ervan wordt soms gecombineerd met andere gewassen (zoals koffie met bananenbomen) en vergeleken met andere gewassen leiden koffie en thee tot weinig erosie. Daarnaast wordt relatief weinig kunstmest gebruikt (slechts 16% van de koffieboeren gebruikt kunstmest, vaak in kleine hoeveelheden), waardoor er geen negatieve effecten van kunstmestgebruik op de bodemvruchtbaarheid zijn (BACAS, 2005). Als de boeren al inputs gebruiken, kiezen ze eerder voor het gebruik van pesticiden, omdat dat meer oplevert. De indicator is groen voor beide gewassen.

Ecologie: pesticidengebruik

Er worden weinig pesticiden gebruikt voor thee of koffie in Tanzania (Baffes, 2004; 2003).¹ Over het algemeen is het pesticidengebruik laag in Tanzania bij kleine boeren, vooral na de liberalisatie van de economie en de neergang van de staatscoöperaties die agrochemische middelen leverden (in de jaren zeventig en tachtig). Van de koffieboeren in het noorden en zuiden gebruikt ongeveer 30% pesticiden, terwijl het gebruik in het westen bijna nul is. Het grootste deel van de boeren (70%) spuit en de boeren een keer per jaar, terwijl wordt aanbevolen om drie tot vier keer per jaar te spuiten. Het gebruik ligt dus veel lager dan het optimale niveau. De indicator is groen bij beide gewassen.

Ecologie: biodiversiteit

Tanzania heeft nog veel bos waaronder bosrijke savanne en bergbossen die veel biodiversiteit bezitten. Deze bosgebieden worden in toenemende mate bedreigd door houtkap voor brandstof of commerciële houtkap. Ondanks dat de Tanzaniaanse regering in 2002 de export van hout bij wet heeft verboden, gaat de illegale houtkap door: er zijn schattingen dat er ongeveer 90.000 ha per jaar hierdoor verdwijnt. Tussen 1990 en 2005 is 15% van het bos verdwenen (6,1 miljoen ha), en de snelheid van ontbossing is de laatste jaren toegenomen. Volgens de FAO behoort Tanzania, samen met onder andere Brazilië, tot de tien landen waar de ontbossing tussen 2000 en 2005 het snelst ging.² De overheid probeert de ontbossing tegen te gaan door een herbebossingsprogramma. Ongeveer 40% van het landsoppervlak van Tanzania is beschermd in Nationale Parken.

- Thee

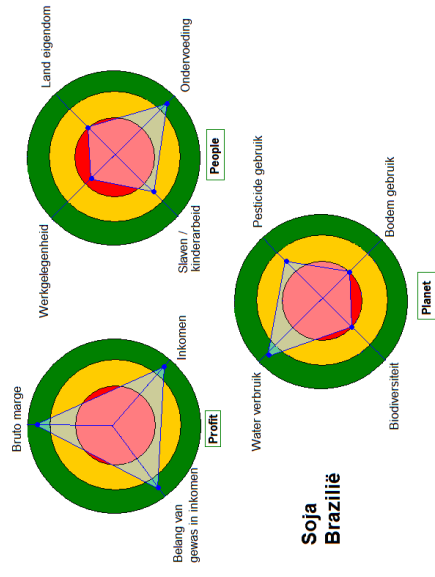
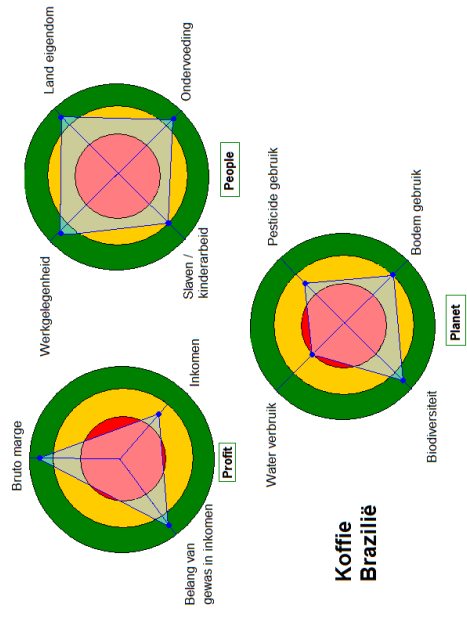
Ondanks de toegenomen ontbossing, lijkt het er niet op dat de uitbreiding van het areaal thee hier de oorzaak van is: het areaal is de laatste tien jaar onveranderd. De indicator is daarom groen.

¹ Slechts een kwart van de koffieboeren gebruikt inputs, en de hoeveelheid inputs is over het algemeen laag (Baffes, 2003b).

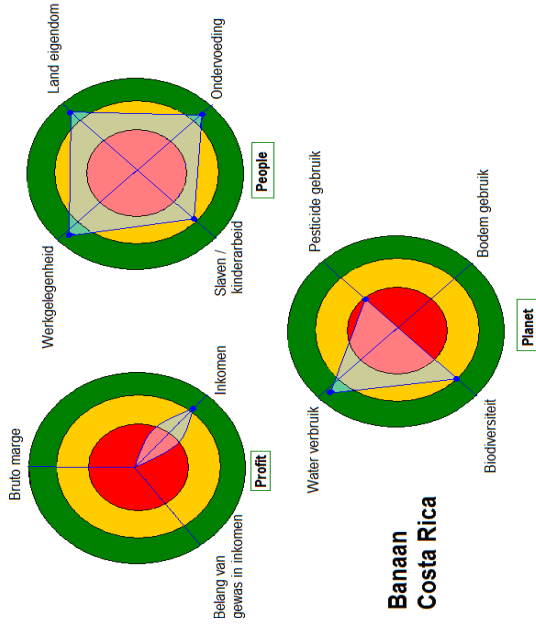
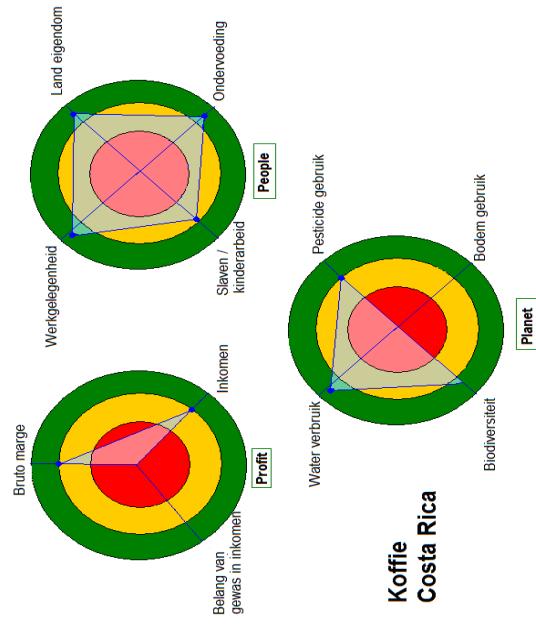
² www.fao.org/forestry/site/28679/en/

Figuur 4.31 Duurzaamheidsindicatoren per land en per gewas

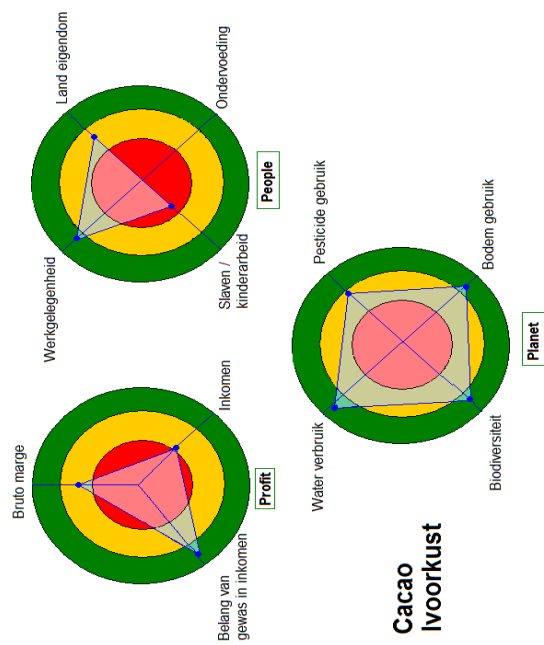
Brazilië



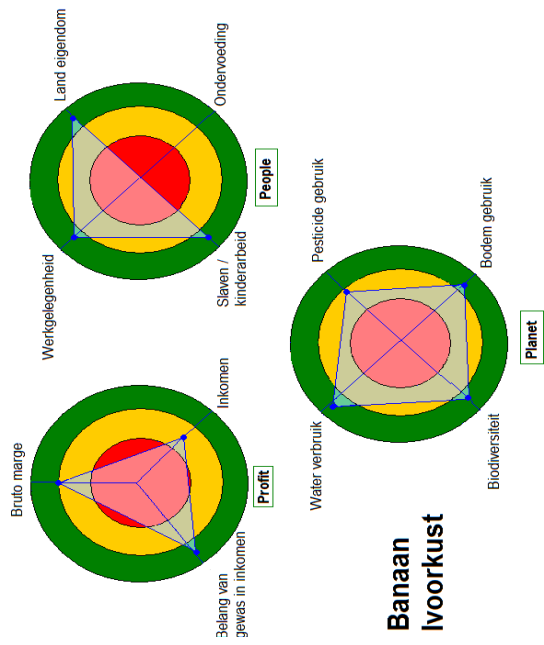
Costa Rica



Ivoorkust

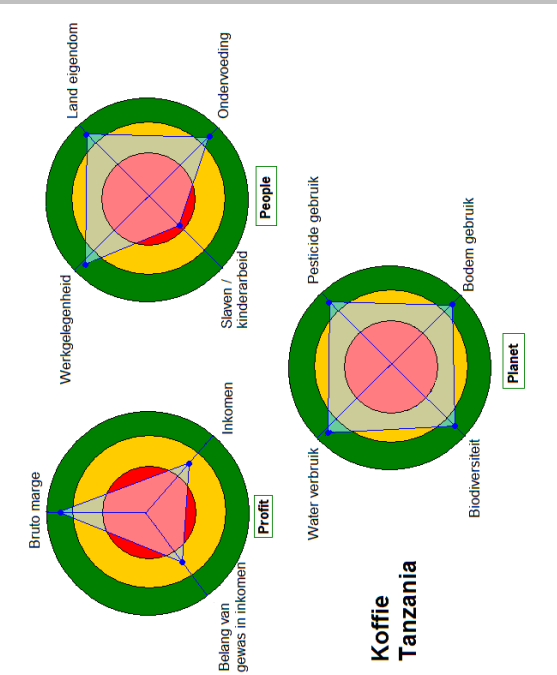
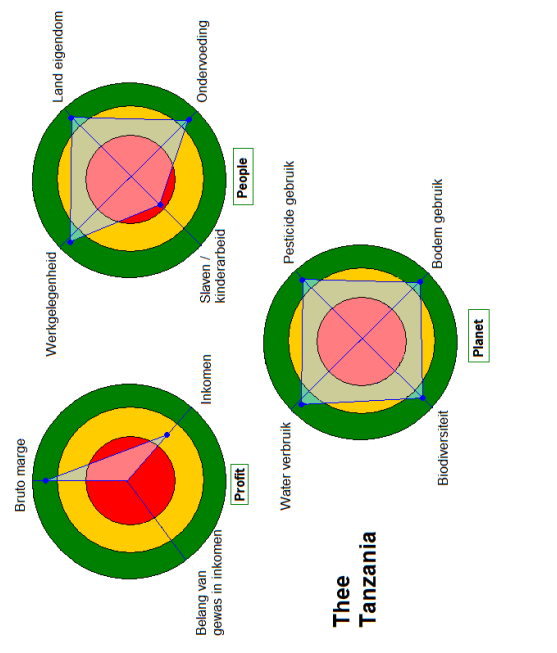


Cacao Ivoorkust



Banaan Ivoorkust

Tanzania



- Koffie

Het areaal koffie is in de laatste tien jaar licht gestegen met gemiddeld 0,8% per jaar. Dit gaat ten dele koste van natuurgebieden. Er vindt ontbossing plaats in gebieden in het noorden waar ook koffie wordt verbouwd, maar dit is voornamelijk ten behoeve van de uitbreiding van het tuinbouwareaal. De indicator voor koffie is oranje op de rand van groen om aan te geven dat het niet om een zeer groot probleem gaat.

4.7 Discussie

De indicatoren voor de 4 studielanden per gewas zijn samengevat in figuur 4.30. De waarden voor rood, oranje en groen zijn door de auteurs in samenwerking met de stuurgroep van deze studie vastgelegd. (zie paragraaf 4.1). Het is daarmee een subjectieve beoordeling van wat wel en niet duurzaam is. Als een indicator een rode waarde weergeeft voor een bepaald gewas in een bepaald land, hoeft dit ook niet te betekenen dat alle productie en dus import naar België van dit gewas onduurzaam is. De rode indicator kan gezien worden als een rode vlag die misstanden signaleert die zich in een bepaalde context (land, regio, sociaaleconomische situatie) voordoen.

Daarbij moet worden benadrukt dat de kwalificaties van duurzaamheid gebaseerd zijn op slechts enkele indicatoren, waarmee dus niet alle aspecten van duurzaamheid zijn meegenomen. De instelling van grenswaarden zijn weliswaar gebaseerd op enkele literatuurbronnen, maar deze zijn niet algemeen geaccepteerd door belangenhebbende partijen. Voorts is de interpretatie van de informatiebronnen over de duurzaamheidsaspecten grotendeels gebaseerd op expertkennis en -inschattingen. Desalniettemin kan de hier gehanteerde methode en de uitgevoerde toets een interessante opstap zijn voor verder onderzoek naar de economische, sociale en ecologische effecten van handel voor ontwikkelingslanden.

De directe relatie tussen een productiemethode en negatieve scores op duurzaamheidscriteria (dus oorzaak-gevolg) is bijzonder moeilijk aan te geven. Een aantal rode indicatoren is dan ook vooral een uiting van de slechte omstandigheden in een regio of land in het algemeen, en niet zozeer het directe gevolg van het produceren van het exportgewas in het bijzonder. Het stopzetten van de handel zou in veel gevallen zelfs tot een verslechtering van de situatie kunnen leiden, als het boeren betreft die weinig (alternatieve) bronnen van inkomsten hebben, en voor hun inkomen dus grotendeels afhankelijk zijn van opbrengsten uit het exportgewas.

Met betrekking tot het laatste punt over de inkomens van boeren, dient erop te worden gewezen dat de indicator voor het aandeel van de inkomsten uit het exportgewas in het totale inkomen enigszins dubbelzinnig is. Een sterke inkomensafhankelijkheid van het exportgewas is positief als de prijzen van het exportgewas hoog zijn. Zijn de prijzen laag, dan is zo'n sterke inkomensafhankelijkheid vanzelfsprekend niet gunstig. We hebben gezien dat als het inkomen uit het exportgewas erg laag is, het aandeel vaak ook laag is, zoals voor koffie in Tanzania. Boeren die thee produceren, hebben hun inkomen gediversifieerd door ook andere gewassen te produceren en door inkomsten buiten de landbouw te vinden.¹

¹ Daarbij moet worden gezegd dat deze inkomstenbronnen slechts iets meer opbrengen dan thee. Het inkomen van deze boeren blijft erg laag.

5 Perspectieven

In dit hoofdstuk wordt een toekomstbeeld geschetst voor de handel tussen België en de vier ontwikkelingslanden. Eerst wordt ingegaan op de verwachtingen ten aanzien van de vraag- en aanbodontwikkelingen op de internationale landbouwmarkten. Vervolgens wordt een overzicht gegeven van de belangrijkste onderhandelingen over multilaterale, regionale en bilaterale handelsakkoorden. De laatste paragraaf gaat tenslotte in op de belangrijkste duurzaamheidsinitiatieven in de vijf sectoren.

5.1 Vraag- en aanbodontwikkelingen op de internationale landbouwmarkten

Bevolkings- en macro-economische groei zijn de belangrijkste drijvende krachten achter de ontwikkeling van de vraag naar agrarische producten. In het verleden had vooral de snelle bevolkingsgroei een sterke invloed op de vraagontwikkeling, met een kleiner effect van inkomensgroei en andere factoren (Nowicki et al., 2006). Naar verwachting zal de wereldwijde bevolkingsgroei de komende tien jaar afnemen tot circa 1% (OESO/FAO, 2008). De bevolkingsgroei vindt voor het overgrote deel plaats in lage en midden-inkomenslanden waar de bevolkingsgroei veel hoger is dan in de hoge inkomenslanden. Het aandeel van Europa in de wereldbevolking daalt scherp in de 21^e eeuw. Daarnaast wordt een forse economische groei verwacht in bijna alle regio's in de wereld, met de kanttekening dat de groei in transitielanden en ontwikkelingslanden aanzienlijk hoger zal zijn dan in de EU-15, de VS en Japan (groei in OESO-landen is gemiddeld 2% per jaar). Dit geldt vooral voor Brazilië, China, India en de nieuwe EU-lidstaten.

Economische groei per hoofd leidt, in zijn algemeenheid, tot meer 'luxe' consumptie. Dit betekent een verschuiving in de consumptiepatronen naar gemaksvuodsel en verwerkte (kant-en-klaar) producten, en meer aandacht voor voedselveiligheid, milieu en gezondheid. In landen met al hoge inkomens zal de voedselconsumptie maar weinig toenemen, maar meer inkomen in ontwikkelingslanden zal leiden tot meer vraag en een verschuiving naar producten met toegevoegde waarde. Belangrijk daarbij is de verschuiving van granen naar vleesconsumptie, waarbij de toename van de laatste leidt tot een relatief hogere vraag naar granen en eiwitrijk veevoer, zoals soja.

De aanbodreactie op deze vraagontwikkelingen zal volgens de OESO/FAO-projecties vooral komen in de vorm van productiviteitsgroei en in veel mindere mate via de uitbreiding van arealen (OECD/FAO, 2008). Het resultaat van de dynamiek in vraag en aanbod is dat (nominale) prijzen voor agrarische grondstoffen in de komende tien jaar gemiddeld op een aanzienlijk hoger niveau zullen liggen dan het afgelopen decennium. Voor veel belangrijke agrarische grondstoffen stijgen vraag en aanbod meer in ontwikkelingslanden dan in de rijkere landen. Een daarmee corresponderende verschuiving in de wereldhandelsstromen zal optreden, waarbij importen het meest toenemen in ontwikkelingslanden. Tegelijkertijd zullen andere opkomende en ontwikkelingslanden door stijgende exportvolumes voorzien in een groeiend aandeel van deze toename. Toch blijven de OESO-landen de wereldexport van tarwe, voergranen, zuivelproducten en varkensvlees domineren.

Voor soja geven de recente projecties van OESO/FAO aan dat de marktontwikkelingen sterk worden beïnvloed door de fors gestegen vraag naar soja in zowel de voer- als de energiesector. De sterk gestegen prijzen voor sojabonen, -schroot en -olie sinds begin 2006 zorgen weliswaar de komende jaren voor extra productie in met name Latijns-Amerika, maar naar verwachting blijft de vraag (in China en de EU) ook sterk groeien zodat prijzen de komende jaren hoger zullen zijn dan gemiddeld in de afgelopen tien jaar.

Met uitzondering van soja gaan de projecties van de OESO/FAO niet gedetailleerd in op de marktvooruitzichten van de producten die in deze studie centraal staan. Een eerder (in 2003) door de FAO uitgebrachte studie doet dat wel, voor de periode tot 2010 (FAO, 2003). Voor elk van de producten zijn de resultaten hieronder kort samengevat.

Het exportvolume van bananen neemt naar verwachting nog aanzienlijk toe (+30% tussen 2000 en 2010). Vooral in Oost-Azie (China), het Midden-Oosten en Oost-Europa zal de consumptie en daarmee de import toenemen. Ook de EU-15 importeert geleidelijk aan meer bananen. Ecuador profiteert het meest van deze exportmogelijkheden, omdat het land sterk concurrerend is vanwege de lage productiekosten. Ook Costa Rica kan profiteren: het land heeft weliswaar hogere productiekosten die te maken hebben met hogere lonen en striktere arbeids- en milieuregels, maar de productiviteit is hoog en het goede milieu- en sociale imago zou volgens de FAO een marketingvoordeel zijn in sommige markten zoals West-Europa en de VS.

De wereldconsumptie van cacao neemt jaarlijks met circa 2% toe in de periode 2000-2010, en dat is minder dan in de tien jaar daarvoor. De consumptie blijft geconcentreerd in de ontwikkelde landen, met Europa als (veruit) de grootste consument (en importeur), gevolgd door de VS, waar overigens de con-

sumptie tot 2010 sneller zal toenemen dan in Europa. De consumptie in ontwikkelingslanden (grotendeels in Afrika) groeit minder snel dan die in ontwikkelde landen. De grote aanbieders uit Afrika - Ghana en Ivoorkust - zullen het meest profiteren van de consumptiegroei in de wereld.

De FAO-projecties duiden op een geringe groei van de internationale vraag naar (groene) koffie, vooral in de ontwikkelde landen. In ontwikkelingslanden wordt echter steeds meer koffie geconsumeerd. Achterliggende drijvende factoren zijn de inkomens- en bevolkingsgroei in deze landen.

De FAO voorziet een geleidelijke groei van de internationale handel in thee. Grootverbruikers zoals Pakistan en voormalige Sovjetrepublieken voeren meer thee in. Die thee wordt in toenemende mate geleverd door Afrikaanse landen; de traditionele Aziatische producenten exporteren minder omdat de consumptie in die landen ook toeneemt. Groene thee heeft betere marktvooruitzichten dan zwarte thee. China zal als grootste producent van deze thee hier het meest van profiteren. Overigens neemt in met name de VS maar ook in Europa de vraag naar thee toe, onder andere vanwege het gezondheidsaspect, toepassingen in softdrinks en door marketing (meer variëteiten, waaronder ook biologische, en meer distributiekkanalen).

De vooruitzichten overziend is de conclusie dat de vraag (en daarmee de import) in Europa naar soja(producten) de komende jaren nog behoorlijk zal toenemen, dat die naar bananen, cacao en thee slechts beperkt zal groeien en dat de vraag naar koffie stagneert.

5.2 Onderhandelingen over handelsakkoorden

Op multilateraal niveau wordt er sinds 2001 binnen de Wereldhandelsorganisatie (WTO) onderhandeld over een multilateraal handelsakkoord, waarbij liberalisering van de landbouwhandel een belangrijke plaats inneemt. Met tussenpozen is er binnen het landbouwdossier intensief onderhandeld over de dossiers binnenlandse steun, markttoegang en exportsubsidies. Hieronder wordt uitsluitend ingegaan op markttoegang (voornamelijk importtarieven), waarvoor in mei 2008 de laatste voorstellen zijn gepresenteerd.¹ Van de ontwikkelde landen wordt een minimale gemiddelde tariefverlaging van 54% gevraagd, terwijl de ontwikkelingslanden hun tarieven met 36% zouden moeten verminderen. De tariefverlaging voor ontwikkelde landen loopt uiteen van 48 tot 52% voor de producten met een

¹ Zie voor meer informatie: www.wto.org

ad valorem tarief van 0-20%, tot een verlaging tussen 66 en 73% voor producten met een ad valorem tarief hoger dan 75%.

Het landbouwdossier zit momenteel vooral vast op de aanwijzing van gevoelige producten. Hierbij gaat het om producten waarvan de landen in kwestie vrezen dat een tariefreductie zal leiden tot een verstoring van de interne markt. Een aantal agrarische importeurs (EU, VS, Canada, Japan en Noorwegen) wil daarom de mogelijkheid behouden om voor een aantal producten de invoertarieven minder ver te reduceren. De Cairns-groep van agrarische exporteurs, waartoe Brazilië ook behoort, wil echter niet dat de aanwijzing van gevoelige producten ertoe leidt dat ontwikkelde landen slechts weinig concessies hoeven te doen op het gebied van markttoegang. De twee landbouwproducten uit Brazilië die in deze studie worden besproken (koffie en soja) worden echter door de EU niet als gevoelig aangemerkt. Voor koffie is het huidige ad valorem tarief 10% en voor soja hoeven geen importhellingen te worden betaald.

Voor tropische producten, zoals bananen, ligt dat anders. Hierbij zijn de belangen van Costa Rica (en andere Latijns-Amerikaanse exporteurs) totaal tegengesteld aan de belangen van exporteurs binnen de ACS-groep (waaronder Ivoorkust en Tanzania). Momenteel zijn binnen het kader van de WTO-onderhandelingen informele onderhandelingen gaande tussen beide groepen landen en de EU, waarbij de Latijns-Amerikaanse landen er bij de EU op aandringen om de handel in tropische producten verder te liberaliseren, terwijl de ACS-landen juist streven naar het behoud van hun handelspreferenties voor bepaalde producten. Bananen en suiker zijn hierbij de meest gevoelige producten. Voor bananen worden de onderhandelingen bovendien nog sterk beïnvloed door de uitkomst van een reeks beslissingen van de geschillencommissie van de WTO. De geschillencommissie oordeelde dat het importregime voor bananen in de EU niet strookt met de MFN-verplichtingen¹ van de EU, omdat er bij de import van bananen geen onderscheid mag worden gemaakt naar land van herkomst. Nu gelden er voor de ACS-landen (tariefvrij quotum van 775.000 ton) en overige landen (importtarief van 176 euro/ton) immers verschillende regimes (ICTSD, 2008a). Waarschijnlijk zal de EU bananen als gevoelig willen aanmerken, waardoor het nog onduidelijk is of het importtarief zal moeten worden verlaagd.

Zoals al aangegeven in paragraaf 3.3.1, onderhandelt de EU sinds 2002 met 78 ACS-landen over zes regionale Economische Partnerschaps Akkoorden (EPA's). Deze EPA's komen in de plaats van het Cotonou-akkoord uit 2000. De niet-wederkerige handelspreferenties uit het Cotonou-akkoord (de EU heeft geen vrije toegang tot de ACS-landen) worden vanaf 1 januari 2008 niet langer als

¹ Most Favoured Nation.

WTO-conform beschouwd. Daarom wordt onderhandeld over tariefverminderingen door de ACS-landen, die noodzakelijk zijn om WTO-conforme vrijhandelsakkoorden te kunnen afsluiten. De tariefconcessies van de ACS-landen zullen daarbij gefaseerd worden ingevoerd over een vrij lange periode. Het doel was om voor 1 januari 2008 met elke regionale groep een EPA af te sluiten. Tot op heden zijn echter met slechts 35 landen (interim) EPA's afgesloten, waarbij de oorspronkelijke doelstelling (akkoorden per regio) niet gehaald is. Veel landen voelden zich door de EU onder druk gezet en wilden alleen interim-akkoorden afsluiten. Enkel de veertien Caribische landen hebben gezamenlijk een EPA afgesloten.

Voor de overige regio's geldt dat de Minst Ontwikkelde Landen in die regio's kunnen blijven profiteren van het WTO-conforme Everything But Arms-akkoord, dat hun vrije toegang tot de EU geeft, zonder de noodzaak om zelf tariefverlagingen toe te passen. Dit is bijvoorbeeld van toepassing op Tanzania. Toch heeft Tanzania met de Oost-Afrikaanse gemeenschap (Burundi, Kenia, Oeganda, Rwanda en Tanzania) in november 2008 een EPA afgesloten, waarmee vrije toegang tot de EU veiliggesteld is. De vijf Oost-Afrikaanse landen krijgen zelf vijftien jaar de tijd om hun eigen markten voor 82% open te stellen. Ivoorkust heeft op 7 december 2008 een aparte (interim) EPA afgesloten met de EU, waarin is afgesproken dat de EU per 1 januari 2008 zijn grenzen volledig opent voor Ivoiriaanse producten, met uitzondering van rijst en suiker. Hiermee blijft ook Ivoorkust verzekerd van preferentiële toegang tot de EU voor bananen en cacao. Als tegenprestatie zal Ivoorkust over een periode van vijftien jaar zijn markt voor 81% openstellen voor Europese producten (ECDPM, 2008).¹

De onderhandelingen over bilaterale en regionale akkoorden met Brazilië en Costa Rica gaan een stuk minder snel. Het onderhandelingsproces tussen de EU en Mercosur, waar Brazilië deel van uitmaakt, ligt al een tijd stil. Verder verlopen de onderhandelingen over een vrijhandelsovereenkomst tussen de EU en Centraal-Amerika ook moeizaam. Costa Rica en de andere Centraal-Amerikaanse landen willen een verbetering van de preferentiële toegang tot de EU, maar de EU is terughoudend en heeft bananen en ananas niet opgenomen in haar eerste voorstellen voor markttoegang (ICTSD, 2008b).

De (onderhandelingen over de) verschillende handelsakkoorden zullen waarschijnlijk niet leiden tot een grote verschuiving van de handelsstromen van ontwikkelingslanden richting België. Voor de meeste producten geldt namelijk al een zeer liberaal handelsbeleid met geen of lage importtarieven (cacao, koffie, soja en thee). Het importregime ten aanzien van bananen vormt hierop een uit-

¹ Zie voor meer informatie: www.acp-eu-trade.org

zondering. Wellicht leiden de uitspraken van de geschillencommissie van de WTO en de uitkomst van de Doha-ronde ertoe dat het MFN-importtarief voor bananen (nu 176 euro/ton) wordt verlaagd, waardoor Costa Rica in staat is om meer naar de EU te exporteren.

5.3 Duurzaamheidsinitiatieven per sector

Voor de toekomstige ontwikkeling van de koffie-, thee-, cacao-, soja- en bananensectoren zullen duurzaamheidscriteria van steeds groter belang worden voor de consument. Verschillende partijen zoals de private sector, overheden uit consumerende landen en non-gouvernementele organisaties (NGOs) spelen hier al op in, zoals is af te leiden van het aantal initiatieven, dat is genomen op het gebied van duurzaamheid, het stimuleren van organische productie en maatschappelijk verantwoord ondernemen. Fair trade (eerlijke handel) is een belangrijk concept geworden. Van de totale productie wordt nog maar een klein deel (minder dan 1%) als fair trade verkocht, maar het aandeel van fair trade is sterk gegroeid, met ongeveer 20% per jaar in Europa sinds 2000 (Fair Trade, 2008).¹ In België heeft Max Havelaar het grootste marktaandeel in fair trade. 112 bedrijven verkopen producten met het Max Havelaar-keurmerk op de Belgische markt. Dit is een stijging met 47% in 2007. Het illustreert de toenemende interesse van bedrijven in duurzaam ondernemen en Fair trade. In 2007 steeg het volume van voedingsproducten met het Max Havelaar keurmerk met 26%. Koffie (+4%) en bananen (+23%) hebben de grootste marktaandelen. Van koffie werd 1100 ton door een 30 merken verkocht en ruim 5 miljoen kilo bananen met Max Havelaar-keurmerk werd verkocht onder de merknamen Delhaize-Bio (Delhaize), EkoOké (Colruyt), Solidair (Carrefour) en in biowinkels.

Bananen

Een groot probleem in de bananensector is de opkomst en verspreiding van twee schimmelziektes (*black Sigatoka* en *Panama*), die alleen te bestrijden zijn met een grote hoeveelheid fungiciden. De voorspellingen voor de toekomst zijn nogal somber, omdat de schimmelziektes steeds meer immuun worden en sommige experts voorspellen dat de huidige bananensoort (Cavendish) binnen tien jaar verdwenen zal zijn. Onderzoekers zijn momenteel bezig om nieuwe soorten te ontwikkelen. Maar in de tussentijd valt te verwachten dat er een

¹ www.fairtrade.net

steeds grotere hoeveelheid fungiciden zal worden gebruikt in de bananenproductie, en dat de duurzaamheidsindicator *planet* zal verslechteren.

Er zijn een groot aantal initiatieven ondernomen om tot een duurzamere bananenproductie en -handel te komen. Het aandeel van fair trade bananen groeit snel. Daarnaast certificeert de Rainforest Alliance 15% van alle bananen die internationaal verhandeld worden.¹

Cacao

In 2007 is de 'Roundtable for a Sustainable Cocoa Economy' (RSCE) opgericht om consensus te bereiken over de uitwerking van het concept van duurzame ontwikkeling voor de gehele cacaosector, en te komen tot afspraken over de aanpak, acties en de manier waarop de voortgang kan worden bijgehouden. In maart 2008 is er een tweede bijeenkomst gehouden.

Het valt te verwachten dat de aandacht voor kinderarbeid in de cacao-productie in West-Afrika zal blijven. Het Harkin-Engel Initiatief, genoemd naar de Amerikaanse senatoren dat leidde tot het Internationale Protocol in 2001 en de oprichting van het 'International Cocoa Initiative' (ICI) dat tot doel heeft kinderarbeid te bestrijden en betere arbeidsomstandigheden te creëren, zullen de druk op de ketel blijven houden.

Organische productie is van minder belang, omdat de milieuproblemen rondom cacao-productie verwaarloosbaar zijn.

Koffie

De Internationale Koffie Organisatie (ICO) stimuleert de verduurzaming van koffieproductie van haar leden (Artikel 1 van de Internationale Koffie Overeenkomst 2001). Daarnaast zijn er een groot aantal initiatieven genomen door de private sector, NGO's en multilaterale instellingen, vooral in consumerende landen. Fair trade koffie wordt steeds belangrijker. Horeca zoals Starbucks en McDonald's serveren fair trade koffie en grote bedrijven zoals Douwe Egberts en Sara Lee werken samen met de Utz Stichting (voorheen Utz Kapeh) dat boeren wereldwijd certificeert. Meer dan 10% van alle koffie die in België wordt geconsumeerd is Uzt gecertificeerd (Utz, 2008).²

Sociale arbeidsomstandigheden zijn een belangrijk punt omdat er relatief weinig milieuproblemen zijn rondom koffieproductie. Er wordt verwacht dat de organische koffiesector weliswaar zal groeien, maar toch relatief klein zal blijven. Daarnaast wordt onder andere door de Rainforest Alliance 'schaduw' koffie

¹ www.rainforest-alliance.org/agriculture.cfm?id=fruits

² www.utzcertified.org

gecertificeerd die onder bomen wordt gecultiveerd en daardoor tot minder ontbossing leidt. Van de totale koffieproductie wordt 1,3% door de Rainforest Alliance gecertificeerd.

Soja

Voor de soja sector is de 'Roundtable on Responsible Soy Association' of Rondetafel over Verantwoorde Soja (RTRS) van belang. Deze rondetafelconferentie heeft tot doel een sociale en milieuvriendelijke sojaproductie, -verwerking en -handel te bevorderen, waartoe het een aantal principes heeft opgesteld. Leden zijn zowel producenten als spelers uit de industrie, handel en financiers, alsmede NGO's. De RTRS is pas in 2006 opgericht en heeft nog niet veel concrete resultaten opgeleverd.¹

Algemeen wordt verwacht dat de internationale vraag naar soja blijft toenemen en dat het aanbod in landen als Brazilië daarop reageert via uitbreiding van de productie. De relatie tussen de toename van de sojaproductie en de uitbreiding van het landbouwareaal ten koste van natuur (bijvoorbeeld in de Cerrado en het Amazonegebied) zal waarschijnlijk in de toekomst dan ook belangrijk blijven. Wel is er in Brazilië zelf ook veel onderzoek gaande naar de mogelijkheden voor een (betere) inbedding van sojateelt in gewasrotatiesystemen. Hiermee zou uitbreiding van sojateelt veel minder hoeven leiden tot ontginning van gronden die eerder een bestemming buiten de landbouw hadden.

Thee

De private sector heeft een aantal initiatieven genomen. Unilever, dat 12% van de theeproductie opkoopt en verkoopt in 130 landen, heeft zich gecommitteerd om duurzaam gecertificeerde thee te introduceren bij alle merken. Alle *Lipton Yellow Label* en *PG Tips* theezakjes die in West-Europa worden verkocht zullen in 2010 gecertificeerd worden en alle Lipton-theezakjes wereldwijd in 2015. Unilever werkt hierbij samen met de Rainforest Alliance. In het Verenigd Koninkrijk is de *Ethical Tea Partnership (ETP)* opgezet door 22 Britse theeverpakkers (60 merken die in 40 landen worden verkocht). De ETP controleert de sociale omstandigheden waaronder thee wordt geproduceerd. Doel is om het ledenaantal buiten het Verenigd Koninkrijk te vergroten.

¹ Kijk voor meer informatie op www.responsiblesoy.org

6 Conclusies en aanbevelingen

In dit laatste hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van de aandachtspunten met betrekking tot de duurzaamheid van de handel tussen België en de vier ontwikkelingslanden. Hiertoe wordt voor elk van de vier landen vooral gekeken naar de indicatoren met de laagste scores. Vervolgens worden mogelijke acties aangegeven voor de Vlaamse en federale Belgische overheid (en eventueel ontwikkelingsorganisaties).

Uit de beoordeling van de duurzaamheideffecten in hoofdstuk 4 komen een aantal indicatoren met lage tot zeer lage scores naar voren ('op de rand van rood en oranje' of 'rood'). Zo scoort de koffieteelt in Brazilië laag op de indicator waterverbruik. Deze teelt steunt vooral op irrigatiewater, terwijl water in de gebieden waar deze teelt voornamelijk plaatsvindt schaars is. De sojaproductie in Brazilië scoort zeer laag op de indicator werkgelegenheid: de (grootschalige) teelt is arbeidsextensief en genereert erg weinig werkgelegenheid (ten opzichte van andere teelten), waardoor het bijdraagt aan het hoge werkloosheidspercentage in de sojaproducerende gebieden. Ook scoort de sojateelt laag op de indicatoren landeigendom, biodiversiteit en bodemgebruik. Gebrekkige en onduidelijke eigendomsrechten bedreigen vooral kleine boeren in hun bestaan als grootschalig werkende ondernemingen hun grondgebied willen uitbreiden voor de sojateelt. De indicator biodiversiteit scoort laag vanwege de gestage aantasting van het Amazonegebied ten behoeve van de uitbreiding van de sojaproductie. De 'rode' score voor bodemgebruik houdt verband met het optreden van erosie als landontginning gepaard gaat met het verwijderen van natuurlijke savannebegroeiing.

In Costa Rica scoort de bananenproductie laag op de indicator pesticidengebruik. Er wordt veel gebruik gemaakt van zeer giftige pesticiden, mede omdat de twee meest beruchte schimmelziektes (*Black Sigatoka* en *Panama*) steeds meer immuun lijken te worden voor bestrijdingsmiddelen.

De cacaoproductie in Ivoorkust scoort zeer laag op de indicator slaven- en kinderarbeid, vooral doordat kinderen volgens verschillende studies nog steeds gevaarlijk werk verrichten. Ook bij de indicator inkomen scoort de cacaoproductie in Ivoorkust laag: inkomens van de vele kleine cacaoproducten zijn vaak erg laag (beneden USD 1 per dag).

Tot slot scoort Tanzania in beide sectoren (koffie en thee) zeer laag op de indicator slaven- en kinderarbeid, voornamelijk door rapportages over zeer gevaarlijke vormen van arbeid (*worst form of child labour*).

Uit bovenstaand overzicht komt naar voren dat in de twee Latijns-Amerikaanse landen (Brazilië en Costa Rica) vooral de ecologische gevolgen (biodiversiteit, bodemgebruik, pesticidengebruik en waterverbruik) van productie en handel een belangrijke rol spelen. In de twee Afrikaanse landen (Ivoorkust en Tanzania) zijn dit geen belangrijke aandachtspunten, maar zijn vooral de sociaaleconomische factoren (inkomen en slaven- en kinderarbeid) van belang. Het is geen verrassing dat de ecologische gevolgen van (de uitbreiding van) de sojaproductie in Brazilië als aandachtspunten naar voren komen; hier wordt momenteel immers ook in de *Round Table on Responsible Soy* al veel nadruk op gelegd. Het relatief hoge pesticidengebruik in de bananensector vanwege de vatbaarheid voor schimmelziektes is eveneens niet onbekend. Het gebruik van kinderarbeid in de cacao-productie in Ivoorkust heeft ook al langer de aandacht, mede door het Harkin-Engel initiatief in 2001. Het meest verrassend lijkt de wijze waarop gebruik wordt gemaakt van kinderarbeid in de koffie- en thee-productie in Tanzania te zijn, al moet hierbij worden opgemerkt dat het niet helemaal duidelijk is of het hier gaat om incidenten (klein aantal plantages) of dat het probleem wijdverspreid is.

De discussie rondom verduurzaming van de sojaproductie wordt nu op multilateraal niveau voornamelijk gevoerd in de *Round Table on Responsible Soy*. In Nederland is er de Nederlandse Sojacoalitie, een coalitie van negen NGO's¹ die streeft naar verduurzaming van de sojaproductie en -keten. Mede door de inspanningen van de sojacoalitie is zuivelproducent Campina nu overgestapt op de import van verantwoorde soja. In Vlaanderen/België zou een dergelijke coalitie ook opgezet kunnen worden, eventueel met steun van de overheid.

In de bananensector zijn ook al een groot aantal initiatieven genomen om tot een duurzamere bananenproductie en -handel te komen. De Vlaamse overheid zou hier, zeker met het oog op het belang van de Antwerpse haven in de wereldwijde bananenhandel een grotere rol in kunnen spelen.

De discussie over kinderarbeid wordt op multilateraal niveau gevoerd binnen de Internationale Arbeidsorganisatie (ILO). De Vlaamse en Belgische overheid kunnen in principe via deze organisatie het gebruik van kinderarbeid in Ivoorkust en Tanzania aanpakken. Het *International Cocoa Initiative* heeft bovendien tot doel kinderarbeid in de cacao-sector (onder andere in Ivoorkust) te bestrijden en betere arbeidsomstandigheden te creëren. Momenteel is de discussie over kinderarbeid weer erg actueel in de Europese Unie. In mei 2008 hebben de Europese ministers van Buitenlandse Zaken de Europese Commissie opdracht

¹ Both ENDS (secretariaat), Cordaid, FairFood, ICCO/KerkinActie, IUCN-NL, Milieudefensie, Stichting Natuur & Milieu, Solidaridad and het Wereldnatuurfonds.

gegeven om te bekijken of het mogelijk is om producten van de markt te weren die met de ergste vormen van kinderarbeid worden gemaakt.¹

Geen van de in deze studie behandelde ontwikkelingslanden is een partnerland voor Vlaanderen. Tanzania is echter wel een partnerland voor Directie-Generaal Ontwikkelingssamenwerking (DGOS) van de federale overheid. Via de federale overheid en haar programma's gericht op ontwikkelingssamenwerking en het beleid ten aanzien van international handel, maar vooral via actieve ondersteuning van multilaterale organisaties, 'rondetafels' en andere initiatieven kan de Vlaamse overheid duurzame productie van en handel in bananen, cacao, koffie, soja en thee helpen verbeteren.

¹ www.minbuza.nl/actueel/nieuwsberichten,2008/05/europese-unie-wil-maatregelen-tegen-kinderarbeid.html

Literatuur

Abic, *Estatísticas - Média Mensal dos Preços Recebidos pelos Produtores*. Associação Brasileira da Indústria de Café (ABIC), 2008. Beschikbaar op: www.abic.com.br/

Agritrade, (2006a). *Cocoa: Executive Brief*, november 2006, Wageningen: CTA.

Agritrade, (2006b). *Tea: Executive Brief*, november 2006, Wageningen: CTA.

Agritrade, (2007a). *Coffee: Executive Brief*, september 2007, Wageningen: CTA.

Agritrade, (2007b). *Oilseeds: Executive Brief*, september 2007, Wageningen: CTA.

Agritrade, (2007c). *Banana: Executive Brief*, november 2007, Wageningen: CTA.

Agritrade, *News and analysis of events affecting ACP agricultural trade*, <http://agritrade.cta.int>

AIDEnvironment & IIED, *The Dutch economic contribution to worldwide deforestation and forest degradation*, Prepared for Greenpeace Netherlands, Amsterdam: AIDEnvironment, 2007.

Araya, M.A., *Coffee production*. San José: Interview, 2007.

BACAS, *Coffee Baseline Report, Report for Tanzania Coffee Research Institute*. Morogoro: Bureau for Agricultural Consultancy and Advisory Services (Sokoine University of Agriculture), 2005.

Baffes, J., *Tanzania's Tea Sector. Constraints and Challenges*. Africa Region Working Paper Series No. 69. The World Bank. 2004.

Baffes, J., *Tanzania's Coffee Sector: Constraints and Challenges in a Global Environment*. Ongepubliceerde paper van de Wereldbank. Washington: The World Bank, 2003.

Bananalink, *West African Plantations and companies*. A first summary of research. Elektronisch artikel beschikbaar op www.bananalink.org.uk/ 2003.

Bananalink, *The Race to the Bottom*. Elektronisch artikel beschikbaar www.bananalink.org.uk/ 2008.

Bogetic, Z., C. Espina, J. Noer, *Cote d'ivoire volatility, shocks and growth*. Policy Research Working Paper 4415. Washington: The World Bank. 2007.

Bonjean C. A. et G. Chambas, *Impact du mode d'organisation des filières agro-alimentaires sur la pauvreté : la filière cacao en Côte d'Ivoire*. Document de Travail de la série Etudes et documents, CERDI, E2001.15, 51p. 2001.

Butler, R., *Cote d'Ivoire. Mongabay*. Beschikbaar op: www.rainforests.mongabay.com/2007.

Calkins, Peter and Anh-Thu Ngo, *The Impacts of Farmer Cooperatives on the Standard of Living of Cocoa Producing Villages in Côte d'Ivoire and Ghana*, SOCODEVI, 88p, 2005.

Castillo, F., *Trade, Sustainability and the Coffee and Bananas Sector in Costa Rica*, Case study for LEI-Wageningen UR, 2008.

CEPEA, *Price Series Soya. Centro de Estudos Avancados em Economia Aplicada*. Beschikbaar op: www.cepea.esalq.usp.br/english/soybean/. 2008.

Conservation International, *Biodiversity hotspots. Cerrado*. Beschikbaar op: www.biodiversityhotspots.org/ 2007.

CNRA, *Diagnostic prophylactique du secteur maraîcher de la région d'Abidjan, (Délégation Régionale Sud de l'Anader): contraintes et ébauche de solutions*. Programme Cultures Maraîchères et Protéagineuses. Direction Régionale de Bouaké. 2001.

Coffee Resources, *Costa Rica Harvest*. Beschikbaar op www.coffee-resources.com/chapter.asp?chapter_ID=104. 2003.

COGEA, *Évaluation de l'Organisation Commune de Marché, (OCM). dans le secteur de la banane*. Rapport final Juillet 2005. Beschikbaar op www.ec.europa.eu/agriculture/eval/ 2005.

COGEA, *Evaluation of the common organization for the market, (COM)*.in bananas, Rome: COGEA S.p.A. 2005.

COMTRADE database

Dros, J.M., *Managing the Soy Boom: Two scenarios of soy production expansion in South America*, Report for WWF, Amsterdam: AIDEnvironment, 2004.

Duygan, B. and J. B. Bump, *Can Trade Help Poor People? The Role of Trade, Trade Policy and Market Access in Tanzania*. Development Policy Review, 2007, 25, (3): 293-310, 2007.

EC, *Advancing African Agriculture; Proposal for continental and regional level cooperation on agricultural development in Africa, Discussion Paper*, Brussel: Europese Commissie, 2007.

ECDPM, *EPA Negotiations: Where do we stand?*, 7 April 2008, Maastricht: ECDPM, 2008.

Environmental Science and Technology, *Science News Pesticides waft into pristine rainforests*. New research shows that pesticides are transported to remote mountain areas in Costa Rica. Januar 10, 2007.

FAO, (1999). *The impact of banana supply and demand changes on income, employment and food security*. Committee On Commodity Problems Intergovernmental Group On Bananas And On Tropical Fruits. Gold Coast, Australia, 4-8 May 1999.

FAO, *Medium-term prospects for agricultural commodities*. FAO, Rome. 2003.

FAO, *STATE Of The World's Forests 2007*. Rome: FAO. 2007.

FAO, (2008). *FAOSTAT Statistics*. Beschikbaar op: www.faostat.fao.org. Ge raadpleegd op 10 maart 2008.

FAOSTAT, *Productiestatistieken*, Rome: Food and Agriculture Organization.

Fleischer G., V. Andoli, M. Coulibaly, T. Randolph, *Analyse socio-économique de la filière pesticide en Côte d'Ivoire*. MINAGRA/DPVQ ; Série de publication N 06/F. 1998.

Gonza, M.P. en P. Moshi, *Investigating the Worst Forms of Child Labour No. 11 - Tanzania: Children Working in Commercial Agriculture - Tea: A Rapid Assessment*. Geneva: International Labour Organization, 2002.

ICCO, *Rapport Annuel 2004/2005*. Organisation Internationale du Cacao. www.icco.com. 2005.

ICCO, Statistieken, beschikbaar op www.icco.org. 2006.

ICO, *Monthly averages of ICO Indicator prices in US cents per lb*. International Coffee Organization. London UK. 2008.

ICTSD (2008a), *EU loses on bananas again, this time to Ecuador*. Bridges Weekly Trade News Digest, 12:12.

ICTSD (2008b), *Little progress in EU-Central America FTA talks*. Bridges Weekly Trade News Digest, 12:14.

IITA, *Child Labor in the Cocoa Sector of West Africa*. A synthesis of findings in Cameroon, Côte d'Ivoire, Ghana, and Nigeria. International Institute of Tropical Agriculture, (IITA). Ibadan Nigeria. 2002.

ILO, *Rooting out child labour from cocoa farms*. A synthesis report of five rapid assessments. Paper No. 1. Genève: ILO, 2007.

Institut National de la Statistique, (INS). *Enquête à indicateurs multiples, Côte d'Ivoire 2006*, Rapport final, Abidjan, Côte d'Ivoire : Institut National de la Statistique, 2007.

Kasteng, J., *Agriculture and Development in the EPA Negotiations*, Stockholm: Swedish Board of Agriculture, 2006.

Kouadio, A., *Impacts des importations des produits de base vers la Belgique sur les pays producteurs: cas de la Côte d'Ivoire*, Case study for LEI-Wageningen UR, 2008.

Lambert, A., *Poverty Reduction and Agricultural Trade in Sub-Saharan Africa*. Discussion Paper May 2004. Washington: USAID, 2004.

MacIntire J. and P. Varangis, *Reforming Ivoorkust cocoa marketing and pricing system*, Policy research Working Paper n°2081, World Bank. 1999.

Ministerie van LNV, *'Midden-Amerika: De bananenrepubliek-status voorbij'*, Berichten Buitenland 11, Den Haag: Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, 2007.

Mongabay, (2008). *Deforestation Stats*. Beschikbaar op www.rainforests.mongabay.com/defor_index.htm. Geraadpleegd op 8 maart 2008.

Monge, P., *Workplace carcinogen and pesticide exposure in Costa*. Thesis Karolinska Institut, Stockholm. 62 p. 2006.

Msangi, Y.K. *The tea industry in Tanzania*. Report presented at the International Tea Conference, 13-14 December 2005, Faridabad, India, 2005.

Nchahaga, G.S. *Investigating the Worst Forms of Child Labour No. 13 - Tanzania: Children Working in Commercial Agriculture - Coffee: A Rapid Assessment*. Geneva: International Labour Organization, 2002.

Nkamleu, G., Y. Keho, J. Gockowski and S. David, *Investing in agrochemicals in the cocoa sector of Côte d'Ivoire: Hypotheses, evidence and policy implications*. AfJARE Vol 1 No 2, (September). 2007.

Nowicki, P., H. van Meijl, A. Knierim, M. Banse, J. Helming, O. Margraf, B. Matzdorf, R. Mnatsakanian, M. Reutter, I. Terluin, K. Overmars, D. Verhoog, C. Weeger en H. Westhoek, *Scenar 2020 - Scenario study on agriculture and the rural*

world. Contract No. 30 - CE - 0040087/00-08. European Commission, Directorate-General Agriculture and Rural Development, Brussels, 2006.

OECD, *Agriculture, Trade and the Environment*. Organization for Economic Co-operation and Development, Paris, 2005.

OECD/FAO, *OECD/FAO Agricultural Outlook 2008-2017*, OECD, Paris, 2008.

PPSSTE, *Rapport Bilan. Projet Pilote Système De Suivi Du Travail Des Enfants Dans La Cacaoculture En Côte D'Ivoire*. www.cacao.ci/ 2005.

Rabobank, *The Oilseed Industry: Surviving in a Changing Competitive Environment*, Rabobank International, Den Haag, 2005.

Ramirez V., P. Cuenca, *Micronuclei frequency in lymphocytes of individuals occupationally exposed to pesticides*. Revista de biologia tropical, (Costa Rica). Mar 2001, 49 , (1). p1-8. Paper #33, 2001.

RNA, *Recensement National de l'Agriculture*, 2001. MINAGRI Côte d'Ivoire , 2001.

Ruf, F., (2007a). *Current cocoa production and opportunities for re-investment in the rural sector*. Ivoorkust, Ghana and Indonesia, Presented at the WCF Meeting, Amsterdam, 23-24 May 2007.

Ruf, F., (2007b). *The cocoa sector - Expansion, or green and double green revolutions*, ODI Background Note, december 2007, London: Overseas Development Institute.

Saes, M.S.M. and B.V. Miranda, *Impact of imports from developing countries in Belgium for the producing countries: case study Brazil, (coffee and soybean sector)*. Case study for LEI-Wageningen UR, 2008.

Sarris, A., S. Savastano en L. Cristiaensen, *The role of agriculture in reducing poverty in Tanzania: A household perspective from rural Kilimanjaro and Ruvuma*. Rome: FAO, 2006.

SOFRECO, *Diagnostic Strategique De Filières Agro Industrielles - Côte D'ivoire. Union Européenne - Afrique De L'ouest. Rapport préparé pour : PRIMS - CDE*

pour le compte de la Commission européenne et de la CEDEAO. Beschikbaar op www.proinvest-eu.org/ 2002.

Stewart, C., *From colonization to "environmental soy": A case study of environmental and socio-economic valuation in the Amazon soy frontier.* Agriculture and Human Values, (2007).24:107-122, 2007.

Temu, A.E. and A.A. Temu, *Impact of the Imports from Developing Countries in Belgium for the Producing Countries: Tanzania Case Study of Coffee and Tea Sectors*, Case study for LEI-Wageningen UR, 2008.

The Economist, (2007). '*Agrarian reform in Brazil - This land is anti-capitalist land*', 26 april 2007.

The Economist, (2007). '*The final frontier*', 12 april 2007.

Traoré S.K., Mamadou K., Dembelé A., Lafrance P., Mazellier P., Houenou P, *Contamination de l'eau souterraine par les pesticides en régions agricoles en Côte d'Ivoire, (Centre, Sud et Sud ouest).* Journal Africain de l'Environnement, N°1, 1-9, 2006.

Kleih, Ulrich, Gideon Onumah, Fidelis Temu, Sabuni Mbagha, Elizabeth Kimambo and Ruth Butterworth, *Coffee and cotton market development and trade promotion in Eastern and Southern Africa.* Training manual on market information system for coffee and cotton sub-sectors in Tanzania. United Nations for Project Services. 2006.

UNDP, *Human Development Index.* Beschikbaar op www.hdr.undp.org/en/statistics 2007.

Van Berkum, S. P. Roza, B. Pronk, *Sojahandel- en ketenrelaties.* Sojaketens in Brazilië, Argentinië en Nederland. Rapport 5.06.08. LEI, Den Haag, 2006.

Wandan, E. N., M. J. Zabik, *Assessment of Surface Water Quality in Côte d'Ivoire.* Bull. Environ. Contam. Toxicol, (1996).56:73-79, 1996.

Wereldbank, *Poverty Monitoring Guidance Note 1: Selecting Indicators.* Beschikbaar op www.worldbank.org/ 2004.

Wereldbank, *World Development Indicators 2005*. Washington, DC: Wereldbank, 2005.

Wereldbank, *World Development Report 2008; Agriculture for Development*, Washington, DC: Wereldbank, 2007.

Wesseling C, van Wendel de Joode B, Monge P. *Pesticide-related illness among banana workers in Costa Rica: A comparison between 1993 and 1996*. Int J Occup Environ Health 2001;7: 90-97.

Wesseling. C., D. Antich, C. Hogstedt, A.C. Rodríguez, A. Ahlbohm, *Geographical differences of cancer incidence in Costa Rica in relation to environmental and occupational pesticide exposure*. International Journal of Epidemiology. 28: 365-374, 1999.

WTO, (2001). *European Communities - the ACP-EC Partnership Agreement*, WT/MIN(01)/15, Decision of 14 November 2001.